

Przypisy

Wstęp

¹ Z bogatej literatury zacytujemy przykładowo: A. L. Kroeber, C. Kluckhohn, *Culture. A Critical Review of Concepts and Definitions*, Cambridge (Mass.) 1952; A. L. Kroeber, *The Nature of Culture*, Chicago 1952; C. Levi-Strauss, *Antropologie structurale*, Paris 1958; B. Malinowski, *Szkice z teorii kultury*, Warszawa 1958.

² Zob. S. Czarnowski, *Kultura*, wyd. 4, Warszawa 1958, s. 5.

³ Wydanie z 1965 r.

⁴ Ph. Bagby, *Kultura i historia*, Warszawa 1975, s. 131.

⁵ F. Braudel, *Historia i trwanie*, Warszawa 1971, s. 291.

⁶ *Dzieje kultury polskiej*, t. I—IV, Warszawa 1930—1933, wznowienie t. I—III, Warszawa 1957.

⁷ *Dzieje kultury polskiej*, Warszawa 1980.

Początek dziejów

¹ W. Hensel, *Polska starożytna*, wyd. 2, Wrocław 1980.

² Tamże, s. 45 i nast.

³ Tamże, s. 185 i nast.

⁴ E. Lubicz-Niezabitowski, B. Jaroń, *Osada bagienna w Biskupinie w pow. żnińskim*, Poznań 1936; *Gród prastawiański w Biskupinie w pow. żnińskim*, praca zbior. pod red. J. Kostrzewskiego, Poznań 1938; *III Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w grodzie kultury łużyckiej w Biskupinie w pow. żnińskim za lata 1938—39 i 1946—48*, praca zbior. pod red. J. Kostrzewskiego, Poznań 1950; Z. Rajewski, *Biskupińskie wykopaliska. Osiedle obronne sprzed 2500 lat*, wyd. 2, Warszawa 1960.

⁵ Dyskusyjne problemy związane z pochodzeniem Słowian, ich praojczyzną, osiedleniem się w Europie środkowo-wschodniej i południowej przedstawia wyczerpująco znakomite dzieło H. Łowmiańskiego, *Początki Polski*, t. I, Warszawa 1963, s. 33 i nast.

⁶ Por. H. Łowmiański, *op. cit.*, s. 184 i nast.; W. Hensel, *op. cit.*, s. 363 i nast.

⁷ Por. H. Łowmiański, *op. cit.*, t. II, Warszawa 1964, *passim*.

⁸ Tamże, t. III, Warszawa 1967, s. 223 i nast.

⁹ W. Hensel, *Podstawy rozwoju kultury wczesnopolskiej*, „Kwart. Hist.”, 1960, nr 4, s. 911.

¹⁰ H. Łowmiański, *op. cit.*, t. IV, Warszawa 1970, s. 445 i nast.

¹¹ *Jw.* Por. także S. Trawkowski, *Nad Wisłą i Odrą w VIII i IX w.*, w: *Polska pierwszych Piastów. Państwo — społeczeństwo — kultura*, pod red. T. Manteuffla, Warszawa 1968, s. 42 i nast. Tamże dalsze wskazówki bibliograficzne.

Pierwsi Piastowie

¹ *Relacja Ibrahima-ibn-Jakuba z podróży do krajów słowiańskich w przekazie al-Be-riego*, w: *Monumenta Poloniae historica*, nowa seria, t. I, Kraków 1946, s. 50.

² H. Łowmiański, *Początki Polski*, t. V, Warszawa 1973, s. 509.

³ Tamże, s. 441 i nast. Por. także T. Lalik, *Kształtowanie się miast za pierwszych Piastów*, w: *Księga tysiąclecia. Początki państwa polskiego*, pod red. K. Tymienieckiego, G. Labudy i H. Łowmiańskiego, Poznań 1962; H. Łowmiański, *Zagadnienia gospodarcze wczesnofeudalnego państwa polskiego*, tamże.

⁴ W. Hensel, *Najdawniejsze stolice Polski*, Warszawa 1960, s. 10 i nast.

⁵ J. Dowiat, *Chrzest Polski*, wyd. 5, Warszawa 1966; tenże, *Metryka chrztu Mieszka I i jej geneza*, Warszawa 1961.

⁶ A. Gieysztor, *Ideowe wartości kultury polskiej w X—XI w. Przyjęcie chrześcijaństwa*, „Kwart. Hist.”, 1960, nr 4, s. 922 i nast.

⁷ *Monumenta Poloniae historica*, wyd. A. Bielowski, t. I, Warszawa 1960, s. 180.

⁸ Tamże, s. 400—401.

⁹ *Jw.*

¹⁰ H. Łowmiański, *Elementy pojęcia narodu w polskim procesie historycznym*, w: *Pierwsza konferencja metodologiczna historyków polskich*, t. II, Warszawa 1953, s. 250 i nast. Por. także R. Grodecki, *Powstanie polskiej świadomości narodowej*, Katowice 1946.

¹¹ B. Zientara, *Struktury narodowe średniowiecza. Próba analizy terminologii przedkapitalistycznych*, „Kwart. Hist.”, 1977, nr 2, s. 287—309.

¹² A. Gieysztor, *Więź narodowa i regionalna w polskim średniowieczu*, w: *Polska dzielnicowa i zjednoczona. Państwo — społeczeństwo — kultura*, pod red. A. Gieysztora, Warszawa 1972, s. 18 i nast.

¹³ *Monumenta Poloniae historica*, t. I, s. 408.

¹⁴ Odsyłamy tu Czytelnika do monumentalnego opracowania pióra A. Gieysztora, M. Walickiego i J. Zachwatowicza, *Sztuka polska przedromańska i romańska do schyłku XIII w.*, Warszawa 1971.

¹⁵ Obszernie omawia odzież wczesnośredniowieczną M. Dąbrowska w *Historii kultury materialnej Polski w zarysie*, t. I, pod red. M. Dembińskiej i Z. Podwińskiej, Wrocław 1978, s. 300 i nast.

¹⁶ Pożywienie ludzi tej epoki omawia obszernie M. Dembińska w *Historii kultury materialnej Polski w zarysie*, t. I, s. 289 i nast.; taż, *Konsumpcja żywnościowa w Polsce średniowiecznej*, Wrocław 1963. Porównawcze dane z terenu Europy, bardzo instruktywne, znaleźć można w artykule tejże autorki, *Dzienne racje żywnościowe w Europie w IX—XVI w.*, „Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej”, pod red. Z. Kamieńskiej, t. LII, Wrocław 1979, s. 7—114.

W orbicie wpływów Zachodu

¹ *Monumenta Poloniae historica*, wyd. A. Bielowski, t. I, Warszawa 1960, s. 697—698.

² Tamże, s. 415—416.

³ J. Długosz, *Roczniki, czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego (Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae)*, t. I, Warszawa 1961, s. 395.

⁴ G. Labuda, *Piastowie twórcami państwa polskiego*, w: *Piastowie w dziejach Polski*, pod red. R. Hecka, Wrocław 1975, s. 10—48.

⁵ *Monumenta Poloniae historica*, t. I, s. 417.

⁶ E. Vielrose, *Ludność Polski od X do XVIII w.*, „Kwart. Hist. Kultury Materialnej”, 1957, z. 1, s. 3—49.

⁷ Por. Z. Podwińska, *Technika uprawy roli w Polsce średniowiecznej*, Wrocław 1962;

taż, *Gospodarstwo wiejskie w okresie wczesnofeudalnym (V w.—początek XII wieku)* w: *Zarys historii gospodarstwa wiejskiego w Polsce*, t. I, Warszawa 1964, s. 183—263.

⁸ O sytuacji wsi w tym okresie obszernie K. Tymieniecki, *Technika rolna i organizacja społeczna w początkach doby feudalnej*, „Roczniki Historyczne”, t. XXVIII, 1962, s. 57—67.

⁹ Por. S. Trajkowski, *Przemiany społeczne i gospodarcze w XII—XIII wieku*, w: *Polska dzielnicowa i zjednoczona. Państwo — społeczeństwo — kultura*, pod red. A. Gieysztora, Warszawa 1972, s. 62—118.

¹⁰ Por. T. Lalik, *Geneza sieci miasteczek w Polsce średniowiecznej*, w: *Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej*, pod red. A. Gieysztora i T. Roślanowskiego, Toruń 1976, s. 113—136; B. Zientara, *Przemiany społeczno-gospodarcze i przestrzenne miast w dobie lokacji*, tamże, s. 67—98.

¹¹ A. Samsonowicz, *Ze studiów nad odzieżą ludności zamieszkującej ziemie polskie we wczesnym średniowieczu*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna”, nr 24, 1977, s. 5—40.

¹² Por. A. Gieysztor, *Drzwi Gnieźnieńskie jako wyraz polskiej świadomości narodowościowej XII wieku*, w: *Drzwi Gnieźnieńskie*, t. I, Wrocław 1956, s. 1 i nast.

¹³ Przykłady za: A. Gieysztor, *Więź narodowa i regionalna w polskim średniowieczu*, w: *Polska dzielnicowa...*, s. 34—35.

¹⁴ *Monumenta Poloniae historica*, wyd. A. Bielowski, t. II, Warszawa 1961, s. 919.

¹⁵ Zob. J. Baszkiewicz, *Powstanie zjednoczonego państwa polskiego na przełomie XIII i XIV w.*, Warszawa 1954, s. 448 i nast.

¹⁶ Tamże, s. 456 i nast.

¹⁷ Literaturę na ten temat zestawiał J. Wyrozumski w komentarzu bibliograficznym do rozprawy R. Grodeckiego, *Sprawa św. Stanisława*, w: tenże, *Polska piastowska*, Warszawa 1969, s. 754—756.

¹⁸ *Mistrza Wincentego Kronika polska*, tłum. K. Abgarowicz i B. Kürbis, wstęp i komentarz B. Kürbis, Warszawa 1974, s. 187.

¹⁹ Por. Cz. Deptuła, A. Witkowska, *Wzorce ideowe zachowań ludzkich w XII i XIII w.*, w: *Polska dzielnicowa...*, s. 119—158.

²⁰ *Mistrza Wincentego Kronika...*, s. 222.

²¹ Tamże, s. 227.

Kultura monarchii stanowej

¹ J. Baszkiewicz, *Powstanie zjednoczonego państwa polskiego (na przełomie XIII i XIV wieku)*, Warszawa 1954, s. 448 i nast.

² *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski (Codex diplomaticus Maioris Poloniae)*, t. I, wyd. I. Zakrzewski i F. Piekosiński, Poznań 1878, nr 42, s. 58.

³ Por. Z. Kaczmarczyk, *Polska czasów Kazimierza Wielkiego*, Kraków 1964, *passim*.

⁴ *Monumenta Poloniae historica*, wyd. A. Bielowski, t. II, Warszawa 1961, s. 624.

⁵ Zerwanie więzów politycznych Śląska z macierzą nie oznaczało początkowo odcięcia kulturalnego tych terenów od reszty kraju. Rzecz znamienna: aż do XVII stulecia Śląsk podlegał jurysdykcji archidiecezji gnieźnieńskiej. Liczne śląskie zakony, m. in. dominikanie, należały nadal do polskich prowincji tych zgromadzeń. Nie ustawała wymiana idei i ludzi, żywa jeszcze nawet w XVI i początkach XVII w.

⁶ *Monumenta Poloniae historica*, t. II, s. 627—628.

⁷ J. Dąbrowski, *Ostatnie lata Kazimierza Wielkiego*, Kraków 1918, s. 3—4.

⁸ J. Długosz, *Opera omnia*, wyd. A. Przeździecki, t. IV, Kraków 1868, s. 276.

⁹ *Codex diplomaticus Universitatis Studii Generalis Cracoviensis*, t. I, wyd. Ż. Pauli, Cracoviae 1870, s. 1.

¹⁰ *Starodawne polskiego prawa pomniki*, wyd. A. Z. Helcel, t. I, Kraków 1856, s. 383.

¹¹ Zaludnienie Polski w tym czasie przedstawia na podstawie rachunków świętopietrza T. Ładogórski, *Studia nad zaludnieniem Polski w XIV w.*, Wrocław 1958; zarówno pod-

stawa źródłowa, jak i metody pracy doczekały się jednak ostrych uwag dyskusyjnych (K. Buczek, *Rachunki świętopietrza jako podstawa badań nad zaludnieniem Polski XIV w.*, w: *Mediaevalia. W 50 rocznicę pracy naukowej Jana Dąbrowskiego*, Warszawa 1960, s. 77—102, oraz tenże, *O wiarygodności rachunków świętopietrza i metodach polemiki naukowej*, „Kwart. Hist. Kultury Materialnej”, 1963, z. 1, s. 83—100).

¹² Por. T. Lalik, *Funkcje miast i miasteczek w Polsce późniejszego średniowiecza*, „Kwart. Hist. Kultury Materialnej”, 1975, z. 4, s. 551—565.

¹³ Por. H. Samsonowicz, *Życie miasta średniowiecznego*, Warszawa 1970, s. 64 i nast.

¹⁴ H. Samsonowicz, *Nowe wartości w kulturze średniowiecznych miast polskich*, „Zapiski Historyczne”, 1974/2; tenże, *Ideologia mieszczańska w Polsce XIII w.*, w: *Sztuka i ideologia XIII w.*, Wrocław 1975; S. Trawkowski, *Miasta Polski średniowiecznej jako ośrodki kultury*, w: *IX Powszechny Zjazd Historyków Polskich. Historia kultury średniowiecznej w Polsce*, Warszawa 1963.

¹⁵ Por. J. Gądomski, *Funkcja kościołów fundacji Kazimierza Wielkiego w świetle heraldycznej rzeźby architektonicznej*, w: *Funkcja dzieła sztuki. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki. Szczecin, listopad 1970*, Warszawa 1972, s. 103 i nast.

Nowe społeczeństwo, nowe formy państwa

¹ Por. M. Bogucka, *Kazimierz Jagiellończyk i jego czasy*, Warszawa 1980, *passim*.

² J. Wiesiołowski kwestionując autorstwo Ostroroga wysunął niedawno supozycję, że *Monumentum* powstało dopiero w XVI w., w związku z ruchem egzekucyjnym. Przytaczane argumenty, oparte głównie na zestawieniu proponowanych dotąd lat powstania dzieła (1455—1459 lub 1475—1477) z curriculum vitae Ostroroga (1453—1455 pobyt w Erfurcie, 1458—1460 w Bolonii, 1476—1477 uwięzienie w Saksonii), nie są jednak w pełni przekonujące. Por. *Wielkopolski słownik biograficzny*, Poznań 1981.

³ W pierwszych latach panowania Kazimierza jądro jego władztwa, tj. obszar tzw. Korony (Polska Centralna) wraz z lennym Mazowszem (władali tu lokalni książęta z rodu Piastów), wynosiło około 235 tys. km², po przyłączeniu Prus Królewskich i Warmii powiększyło się do około 260 tys. km². A nie liczymy tu przecież rozległych terytoriów wchodzących w skład Wielkiego Księstwa Litewskiego, które pozostawało pod osobistą władzą króla i w którym dość często on w związku z tym przebywał.

⁴ J. Długosz, *Opera omnia*, wyd. A. Przeździecki, t. VI, Kraków 1870, s. 316 i nast.

⁵ Por. S. Roman, *Przywileje nieszawskie*, Wrocław 1957.

⁶ M. Dobrowolska, *Przemiany środowiska geograficznego Polski do XV w.*, Warszawa 1961.

⁷ Por. K. Tymieniecki, *Historia chłopów polskich*, t. II: *Schyłek średniowiecza*, Warszawa 1966.

⁸ Tekst polski poematu, który powstał przed 1480 r. na Mazowszu opublikował S. Vrtel-Wierczyński, *Wybór tekstów staropolskich. Czasy najdawniejsze do roku 1543*, Warszawa 1963, s. 195—209; cytowany fragment znajduje się na 197 s. Tekst łaciński, stanowiący pierwotny wzór polskiej wersji, publikuje wraz z szeroką analizą treściowo-formalną Cz. Piwożyńska, *Rozmowa Mistrza Polikarpa ze Śmiercią — Dialogus Magistri Polycarpi cum Morte*, w: *Średniowieczne studia o kulturze*, pod red. J. Lewańskiego, t. III, Wrocław 1966, s. 75—190.

⁹ Por. Z. Podwińska, *Technika uprawy roli w Polsce średniowiecznej*, Wrocław 1962.

¹⁰ S. Chmielewski, *Gospodarka rolna i hodowlana w Polsce w XIV i XV w. Technika i rozmiary produkcji*, „Studia z dziejów Gospodarstwa Wiejskiego”, t. V, z. 2, Warszawa 1962, zwłaszcza s. 110 i nast.

¹¹ Por. A. F. Grabski, *Zapomniana relacja z podróży do Polski w latach 1474—1475*, w: *Europa — Słowiańszczyzna — Polska. Studia ku uczczeniu profesora Kazimierza Tymienieckiego*, Poznań 1970, s. 447 i nast.

¹² Ostatnio autorstwo przypisywane jest domorośłemu poecie, szlachcicowi Przecławowi

Słocie z Gosławic, zob. J. Wiesiołowski, *Kim był Słota, autor wiersza „O chlebowym stole”*, w: *Europa — Słowiańszczyzna — Polska...*, s. 483 i nast.

¹³ M. Gutowski, *Komizm w polskiej sztuce gotyckiej*, Warszawa 1973, *passim*.

Zmierzch polskiego średniowiecza

¹ E. Wiśniowski, *Sieć szkół parafialnych w Wielkopolsce i Małopolsce w początkach XVI w.*, „Roczniki Humanistyczne”, t. XV, 1967, z. 2, s. 43 i nast.; tenże, *Uwagi o liczebności wiejskiego szkolnictwa parafialnego w Polsce i w Czechach u schyłku średniowiecza*, w: *Kultura elitarna a kultura masowa w Polsce późnego średniowiecza*, pod red. B. Geremka, Wrocław 1979, s. 207 i nast.

² *Kościół w Polsce*, pod red. J. Kłoczowskiego, t. I: *Średniowiecze*, Kraków 1967, s. 237 i nast.

³ H. Zaremska, *Bractwa w średniowiecznym Krakowie*, Wrocław 1977.

⁴ B. Nowicka, *Wyszogród. Zarys dziejów*, Wyszogród 1971, s. 31.

⁵ Wiele interesujących studiów z tego zakresu znajduje się w pracy zbiorowej pt. *Pochożenie polskiego języka literackiego*, Wrocław 1956. Por. także J. Lewański, *Polska piszcząca w XIV i XV w.*, w: *Polska dzielnicowa i zjednoczona. Państwo — społeczeństwo — kultura*, pod red. A. Gieysztora, Warszawa 1972, s. 504 i nast.

⁶ J. Długosz, *Opera omnia*, wyd. A. Przeździecki, t. XIV, Kraków 1878, s. 700.

⁷ Por. S. Gawęda, *Ocena niektórych problemów historii ojczyzny w „Rocznikach” Jana Długosza*, w: *Długossiana. Studia historyczne w pięćsetlecie śmierci Jana Długosza*, pod red. S. Gawędy, Warszawa 1980, s. 181 i nast., oraz M. Koczerska, *Mentalność Jana Długosza w świetle jego twórczości*, „Studia Źródłoznawcze”, t. XV, 1971, s. 109—140.

⁸ Por. M. Bogucka, *Kazimierz Jagiellończyk i jego czasy*, Warszawa 1980, zwłaszcza s. 213 i nast.

⁹ Wszechstronny zarys rozwoju myśli naukowej w tym okresie por. *Historia nauki polskiej*, pod red. B. Suchodolskiego, t. I, Warszawa 1970; szkic bardziej popularny daje W. Seńko, *Kultura naukowa w Polsce w XIV i XV w.*, w: *Polska dzielnicowa...*, s. 429—459.

¹⁰ Cyt. za *Filozofia i myśl społeczna XIII—XV w.*, wybrał, opracował, wstępem i przypisami opatrzył J. Domański, Warszawa 1978, s. 202—204.

¹¹ *De Europa. A. S. Opera geographica et historica*, Francoforti et Lipsiae 1707, caput XXV: De Polonia, p. 272.

¹² H. Schedel, *Liber cronicarum*, Norimbergae 1493, p. nlb. 9.

¹³ B. Kürbis, *Mieszczanie na Uniwersytecie Jagiellońskim i ich udział w kształtowaniu się świadomości narodowościowej w XV w.*, „Studia Staropolskie”, t. V, Wrocław 1957, s. 7 i nast., a także *Dzieje Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1364—1764*, pod red. K. Lepszego, Kraków 1964.

¹⁴ Por. *500-lecie Grzegorza z Sanoka*, Lublin 1979.

¹⁵ Por. M. Kutzner, *Sztuka polska późnego średniowiecza*, w: *Polska dzielnicowa...*, s. 539 i nast.

¹⁶ A. Buczek, *Mecenat artystyczny Jana Długosza w dziedzinie architektury*, w: *Długossiana...*, s. 108 i nast.

¹⁷ J. Lewański, *op. cit.*, s. 521.

¹⁸ T. Dobrowolski, *Wit Stwosz. Ołtarz Mariacki*, Kraków 1980, *passim*.

¹⁹ Por. J. Kłoczowski, *Polska w kulturze europejskiej XIV i XV w.*, w: *Polska dzielnicowa...*, s. 460 i nast.

Rzeczpospolita szlachecka

¹ Dane z E. Vielrose, *Ludność Polski od X do XVIII w.*, „Kwart. Hist. Kultury Materialnej”, 1957, z. 1, s. 3—49; B. Uralnis, *Wojny a zaludnienie Europy*, Warszawa 1962.

² Biernat z Lublina, *Wybór pism*, oprac. J. Ziomek, Wrocław 1954, Biblioteka Narodowa, Seria I, nr 149, s. XXVIII.

³ Por. J. Tazbir, *Państwo bez stosów*, Warszawa 1967; tenże, *Dzieje polskiej tolerancji*, Warszawa 1973.

⁴ M. Bogucka, *Rzeczpospolita szlachecka a Niderlandy w XVI—pierwsza połowa XVII w.*, w: *Rubens, Niderlandy i Polska*, Łódź 1978, s. 14 i nast.

⁵ Por. Z. Ogonowski, *Z zagadnień tolerancji w Polsce XVII w.*, Warszawa 1958, zwłaszcza s. 101 i nast.

⁶ J. Tazbir, *Świt i zmierzch polskiej reformacji*, Warszawa 1956; tenże, *Spółeczeństwo wobec reformacji*, w: *Polska w epoce odrodzenia. Państwo — społeczeństwo — kultura*, pod red. A. Wyczańskiego, Warszawa 1970, s. 197 i nast.

⁷ Por. klasyczny już dziś zbiór studiów L. Chmaja, *Bracia polscy. Ludzie, idee, wpływy*, Warszawa 1957.

⁸ *Akta synodów różnowierczych w Polsce*, t. II: 1560—1570, opr. M. Sipayło, Warszawa 1972, s. 221.

⁹ M. Bogucka, *Miasta w Polsce a reformacja. Analogie i różnice w stosunku do innych krajów*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, t. 24, 1979, s. 5—20.

¹⁰ A. Frycz-Modrzewski, *Dzieła wszystkie*, t. I: *O naprawie Rzeczypospolitej*, Warszawa 1953, s. 97.

¹¹ J. Maciszewski, *Szlachta polska i jej państwo*, Warszawa 1969, s. 149.

Polskie odrodzenie

¹ A. Wyczański, *Studia nad folwarkiem szlacheckim w Polsce w latach 1500—1580*, Warszawa 1960. Por. także A. Wawrzyńczyk, *Gospodarstwo dworskie w dobrach Pabianice 1559—1570*, Wrocław 1967.

² T. Jakimowicz, *Dwór murowany w Polsce w wieku XVI*, Warszawa 1979, omawia głównie rezydencje bogatszej szlachty, ale zawarte w książce dane faktograficzne są szersze.

³ Zestaw literatury dotyczącej wyposażenia domów oraz odzieży znaleźć można w III tomie *Historii kultury materialnej Polski w zarysie*, pod red. A. Keckowej i D. Molendy, Wrocław 1978, s. 459—460.

⁴ Tamże, s. 460.

⁵ J. Wiesiołowski, *Socjotopografia późnośredniowiecznego Poznania*, Warszawa 1982, s. 232. Oznaczałoby to podwojenie liczby mieszkańców w ciągu niespełna 70 lat, gdyż dla 1430 r. Wiesiołowski szacuje Poznań na około 5 tys. mieszkańców.

⁶ Por. M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986, s. 353 i nast.

⁷ H. Samsonowicz, *Rzemiosło wiejskie w Polsce XIV—XVII w.*, Warszawa 1954.

⁸ D. Molenda, *Kopalnie rud ołowiu na terenie złóż śląsko-krakowskich w XVI—XVIII w.*, Wrocław 1972.

⁹ *Relacje nuncjuszów apostolskich i innych osób o Polsce od r. 1548 do 1690*, wyd. E. Rykaczewski, Berlin 1864, s. 211.

¹⁰ M. Bogucka, *Miejsce mieszczanina w społeczeństwie szlacheckim. Atrakcyjność wzorców życia szlacheckiego w Polsce XVII w.*, w: *Spółeczeństwo staropolskie*, pod red. A. Wyczańskiego, t. I, Warszawa 1976, s. 185 i nast.

¹¹ S. Maricius, *O szkołach, czyli akademiach ksiąg dwoje*, w: J. Skoczek, *Wybór pism pedagogicznych polskiego odrodzenia*, Wrocław 1956, s. 135.

¹² Tamże, s. 86.

¹³ *Jw.*

¹⁴ *Kościół w Polsce*, pod red. J. Kłoczowskiego, t. II: *Wiek XVI—XVIII*, Kraków 1969, s. 379 i nast.

¹⁵ W. Urban, *Umiejętność pisania w Małopolsce w drugiej połowie XVI w.*, „Przegląd

Historyczny", 1977, z. 2, s. 231 i nast.; A. Wyczański, *Oświata a pozycja społeczna w Polsce XVI stulecia. Próba oceny umiejętności pisania szlachty woj. krakowskiego w drugiej połowie XVI w.*, w: *Spółeczeństwo staropolskie*, t. I, s. 27 i nast.

¹⁶ Najnowsze syntetyczne ujęcia w tym zakresie prezentuje *Historia nauki polskiej*, pod red. B. Suchodolskiego, t. I, Wrocław 1970.

¹⁷ Wszechstronny obraz literatury renesansowej dał ostatnio J. Ziomek, *Renesans*, Warszawa 1973; wart jest uwagi także bardziej popularny szkic pióra tegoż autora, *Z dziejów myśli i literatury renesansu*, w: *Polska w epoce odrodzenia. Państwo — społeczeństwo — kultura*, pod red. A. Wyczańskiego, Warszawa 1970, s. 283—303.

¹⁸ W związku z niedawną rocznicą Jan Kochanowski doczekał się licznych opracowań, z których odnotować należy: J. Pelc, *Jan Kochanowski*, Warszawa 1980, oraz *Kochanowski. Z dziejów badań i recepcji twórczości*, wybór tekstów, opracowanie i wstęp M. Korolko, Warszawa 1980. Rejem zajmował się niedawno T. Witczak, *Studia nad twórczością Mikołaja Reja*, Warszawa 1975.

¹⁹ Por. T. Ulewicz, *Sarmacja. Studia z problematyki słowiańskiej XV i XVI w.*, Kraków 1950.

²⁰ B. Zientara, *Struktury narodowe średniowiecza. Próba analizy terminologii przedkapitalistycznych form świadomości narodowej*, „Kwart. Hist.”, 1977, nr 2, s. 307—308.

²¹ A. Gieysztor, *Więź narodowa i regionalna w polskim średniowieczu*, w: *Polska zjednoczona i dzielnicowa. Państwo — społeczeństwo — kultura*, pod red. A. Gieysztora, Warszawa 1972, s. 15.

²² S. Kot, *Świadomość narodowa w Polsce w XV—XVII w.*, „Kwart. Hist.”, 1938, s. 25.

²³ J. Tazbir, *Rzeczpospolita i świat*, Wrocław 1971, s. 35.

Renesansowi mecenasi

¹ *Monumenta Poloniae historica*, wyd. A. Bielowski, t. III, Warszawa 1961, s. 91.

² S. Tomkowicz, *Wawel*, t. I, Kraków 1908, s. 239.

³ Cyt. za B. Dębówna, *Warsztat malarza cechowego w Polsce*, w: *Studia renesansowe*, t. IV, Wrocław 1964, s. 369.

⁴ K. Morawski, *Czasy zyguntowskie na tle prądów odrodzenia*, Warszawa 1922, s. 39.

⁵ Wszechstronnie problematyka późnego gotyku i jego styków z renesansem omówiona jest w studiach zawartych w zbiorowym opracowaniu *Późny gotyk*, Warszawa 1965. W zakresie architektury por. A. Miłobędzki, *Architektura i społeczeństwo*, w: *Polska w epoce odrodzenia. Państwo — społeczeństwo — kultura*, pod red. A. Wyczańskiego, Warszawa 1970, s. 224 i nast.

⁶ Por. K. Estreicher, *Miniatury Kodeksu Bebeima oraz ich treść obyczajowa*, „Rocznik Krakowski”, t. XXIV, 1933.

⁷ Nadal niezastąpiona jest monografia J. Ptaśnika, *Bonerowie*, „Rocznik Krakowski”, t. VII, 1905, s. 1—134.

⁸ Por. praca zbiorowa *Gdańsk, jego dzieje i kultura*, Warszawa 1969.

⁹ L. Krzyżanowski, *Rozwój nowożytnego mecenatu mieszczańskiego w Gdańsku w XVI w.*, w: *Funkcja dzieła sztuki. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Szczecin, listopad 1970*, Warszawa 1972, s. 185—192.

¹⁰ H. Zins, *Ród Ferberów w dziejach Gdańska XV—XVI w.*, Lublin 1951.

¹¹ M. Bogucka, *Życie codzienne Gdańska XV—XVII w.*, Warszawa 1967.

¹² M. Bogucka, *Gdańsk jako centrum produkcyjne od XIV do połowy XVII w.*, Warszawa 1962.

¹³ A. Miłobędzki, *Zarys dziejów architektury w Polsce*, Warszawa 1968, s. 89 i nast.

¹ Por. Z. Kaczmarczyk, *Oligarchia magnacka w Polsce jako forma państwa*, w: *VIII Powszechny Zjazd Historyków Polskich w Krakowie*, t. I, referaty, cz. 1, Warszawa 1958.

² Problematyka tego kryzysu, jego geneza i datacja to sprawy wciąż dyskusyjne. Obszer- nie na ten temat J. Topolski, *Narodziny kapitalizmu w Europie XIV—XVII w.*, Warszawa 1965, s. 141 i nast. Por. także L. Żytkowicz, *Plony zbóż w Polsce, Czechach, na Węgrzech i Słowacji w XVI—XVIII w.*, „Kwart. Hist. Kultury Materialnej”, 1970, z. 2, s. 227—251. Licz- nych przykładów dostarczają także W. Szczygielski, *Produkcja rolnicza gospodarstwa folwarcznego w Wieluńskim od XVI do XVIII w.*, Łódź 1963, oraz A. Wawrzyńczyk, *Gospodarstwo chłopskie na Mazowszu w XVI i początkach XVII w.*, Warszawa 1962, oraz też, *Studia nad wydajnością produkcji rolnej dóbr królewskich w drugiej połowie XVI w.*, Wrocław 1974.

³ Na temat kryzysu miast por. M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i miesz- czaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986, s. 451 i nast.

⁴ J. Tazbir, *Kultura szlachecka w Polsce. Rozkwit, upadek, relikty*, wyd. 2, Warszawa 1979, *passim*.

⁵ J. Kieniewicz, *Orientalność polska*, w: *Sąsiedzi i inni*, Warszawa 1978, s. 76 i nast.

⁶ W. Kochowski, *Psalmodya polska oraz wybór liryków i fraszek*, wyd. J. Krzyża- nowski, Kraków 1926, s. 180.

⁷ Por. W. Czapliński, *Polityka morska Polski w XVI i XVII w.*, „Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Gdańskiego”, nr 2, Historia, 1973, s. 25 i nast.

⁸ J. Tazbir, *Kultura szlachecka...*, s. 134 i nast.; tenże, *Rzeczpospolita i świat. Studia z dziejów kultury XVII w.*, Wrocław 1971, s. 23 i nast.; tenże, *Tradycje tolerancji religijnej w Polsce*, Warszawa 1980, s. 137 i nast.

⁹ S. Kot, *Szkolnictwo parafialne w Małopolsce w XVI—XVIII w.*, Lwów 1912; E. Wi- śniowski, *Sieć szkół parafialnych w Wielkopolsce i w Małopolsce w początkach XVI w.*, „Roczniki Humanistyczne”, t. XV, 1967, z. 2, s. 85—127; *Kościół w Polsce*, pod red. J. Kło- czowskiego, t. II: *Wiek XVI—XVIII*, Kraków 1969, s. 380 i nast.; *Historia wychowania*, pod red. Ł. Kurdybachy, t. I, Warszawa 1967, s. 437 i nast.

¹⁰ M. Bogucka, H. Samsonowicz, *op. cit.*, s. 547 i nast.

¹¹ Syntetyczny zarys rozwoju badań w tej epoce zawiera *Historia nauki polskiej*, pod red. B. Suchodolskiego, t. II, Warszawa 1970.

¹² J. Malicki, *Mity narodowe. Lechiada*, Wrocław 1982, s. 114.

¹³ J. Tazbir, *Bracia polscy na wygnaniu. Studia z dziejów emigracji arianskiej*, War- szawa 1977.

¹⁴ Por. S. Cynarski, *Sarmatyzm — ideologia i styl życia*, w: *Polska XVII wieku. Pań- stwo — społeczeństwo — kultura*, pod red. J. Tazbira, Warszawa 1969, s. 220 i nast.

¹⁵ Por. J. Błoński, *Mikołaj Sęp Szarzyński a początki polskiego baroku*, Kraków 1967, oraz A. Litwornia, *Sebastian Grabowiecki. Zarys biograficzny*, „Prace Literackie”, t. IX, Wrocław 1967, s. 31—81.

¹⁶ J. Sokołowska, *Jan Andrzej Morsztyn*, Warszawa 1965.

¹⁷ Ostatnio poświęcił mu obszerną rozprawę J. Malicki, *Słowa i rzeczy. Twórczość Wac- ława Potockiego wobec polskiej tradycji literackiej*, Katowice 1980.

¹⁸ Obok dawniejszej pracy K. Badeckiego, *Literatura mieszczańska w Polsce XVII w.*, Lwów 1925, warto wskazać *Antologię literatury sowizdrzalskiej XVI i XVII w.*, oprac. S. Grzeszczak, Wrocław 1966.

¹⁹ Pełny obraz rozwoju literatury polskiej doby baroku dał ostatnio Cz. Hernas, *Barok*, Warszawa 1973, tam też obszerna literatura przedmiotu. Zarys tego samego zagadnienia zob. tenże w: *Polska XVII wieku...*, s. 279 i nast. Z najnowszych prac zob. *Wśród zagadnień pol- skiej literatury barokowej*, cz. I: *Światopogląd, genologia, topika*; cz. II: *Motywy, inspiracje, recepcja*, pod red. J. Nowaka, Katowice 1980.

²⁰ Por. M. Zachara, *Sylwy — dokument szlacheckiej kultury umysłowej w XVII w.*, w: *Z dziejów życia literackiego w Polsce XVI i XVII w.*, Wrocław 1980, s. 197 i nast.

²¹ J. Tazbir, *Rzeczpospolita Babińska*, w: *Spotkania z historią*, Warszawa 1979, s. 211 i nast. Ludyzmem w kulturze szlacheckiej zajmuje się ostatnio H. Dziechcińska, *Zabawa jako komponent życia literackiego w dawnej Polsce*, w: *Z dziejów życia literackiego...*, s. 71 i nast.; też, *Literatura jako zabawa*, Warszawa 1981.

²² Por. J. Tazbir, *Polonizacja potrydenckiego katolicyzmu*, w: *Rzeczpospolita i świat*, Wrocław 1971, s. 99 i nast.

²³ Por. M. Bogucka, *Miejsce mieszczanina w społeczeństwie szlacheckim. Atrakcyjność wzorców życia szlacheckiego w Polsce XVII w.*, w: *Spółeczeństwo staropolskie*, pod red. A. Wyczańskiego, t. I, Warszawa 1979, *passim*.

Polski barok

¹ W. Tomkiewicz, *Kultura artystyczna*, w: *Polska XVII wieku. Państwo — społeczeństwo — kultura*, pod red. J. Tazbira, Warszawa 1969, s. 244—277.

² A. Król, *Zamek Królewski w Warszawie*, Warszawa 1970.

³ *Relation d'un voyage de Pologne fait dans les années 1688 par Monsieur l'Abbé F. D. S.*, Paris 1858.

⁴ W. Tomkiewicz, *Z dziejów mecenatu artystycznego w w. XVII*, Wrocław 1952.

⁵ K. Targosz-Kretowa, *Teatr dworski Władysława IV*, Kraków 1965.

⁶ Por. A. Miłobędzka, *Architektura polska XVII w.*, Warszawa 1980.

⁷ Por. M. Karpowicz, *Sztuka oświeconego sarmatyzmu. Antykizacja i klasycyzacja w środowisku warszawskim czasów Jana III*, Warszawa 1970.

⁸ Dla Krakowa problemy te omówił ostatnio wyczerpująco M. Rożek, *Mecenat artystyczny mieszczaństwa krakowskiego w XVII w.*, Kraków 1977. Syntetyczny i problemowy obraz mecenatu mieszczańskiego dała M. Bogucka, *Das bürgerliche Mäzenat in Polen in der Zeit des 16. und 17. Jhr.*, „Jahrbuch für Geschichte”, t. 23, 1981, s. 151-166.

⁹ T. Zarębska, *Przemiany przestrzenne miast polskich w dobie renesansu i baroku*, w: *Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej*, pod red. A. Gieysztor i T. Rosłanowskiego, Toruń 1976, s. 245 i nast.

¹⁰ S. Wiliński, *U źródeł portretu staropolskiego*, Warszawa 1958; *Portret Polski XVII i XVIII w. Katalog wystawy z wstępem J. Ruszczykówny*, Warszawa 1977; L. I. Tanajewa, *Sarmatskij portriet*, Moskwa 1979.

¹¹ Z ważniejszych studiów szczegółowych dotyczących spuścizny artystycznej baroku por. M. Gębarowicz, *Szkice z historii sztuki XVII w.*, Toruń 1966; *Sarmatia artistica. Księga pamiątkowa ku czci profesora Władysława Tomkiewicza*, Warszawa 1968; *Sztuka około roku 1600. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki*, Lublin listopad 1972, Warszawa 1974.

Między Sasami a odnową

¹ Por. pracę zbiorową *Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655—1660*, t. I, II, Warszawa 1957.

² Por. *Studia do dziejów wsi polskiej XVI—XVIII w.*, Warszawa 1956; *Studia z dziejów wsi małopolskiej w drugiej połowie XVIII w.*, pod red. C. Bobińskiej, Warszawa 1957.

³ J. Topolski, *Gospodarka polska a europejska w XVI—XVII w.*, Poznań 1977, *passim*; tenże, *Gospodarka*, w: *Polska w epoce oświecenia. Państwo — społeczeństwo — kultura*, pod red. B. Leśnodorskiego, Warszawa 1971, s. 171 i nast.

⁴ W. Rusiński, *O rynku wewnętrznym w Polsce w drugiej połowie XVIII w.*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, t. XVI, 1954.

⁵ T. Zielińska, *Magnateria polska epoki saskiej*, Wrocław 1977.

⁶ H. Olszewski, *Sejm Rzeczypospolitej okresu oligarchii 1652—1763*, Warszawa 1966.

⁷ J. Gierowski, *Między saskim absolutyzmem a złotą wolnością*, Wrocław 1953, s. 9 i nast.

⁸ E. Lipiński, *Historia polskiej myśli ekonomicznej do końca XVIII w.*, Wrocław 1975, s. 261 i nast.

⁹ Syntetyczny zarys rozwoju rolnictwa i wsi w tym okresie zawiera *Historia kultury materialnej Polski w zarysie*, t. IV, pod red. Z. Kamińskiej i B. Baranowskiego, Wrocław 1978, tamże obszerna bibliografia.

¹⁰ Por. W. Kula, *Szkice o manufakturach w Polsce XVIII w.*, Warszawa 1956.

¹¹ A. Zahorski, *Warszawa za Sasów i Stanisława Augusta*, Warszawa 1970.

¹² J. Kitowicz, *Opis obyczajów za panowania Augusta III*, oprac. R. Pollak, wyd. 3, Wrocław 1970, s. 569.

Oświecenie nad Wisłą

¹ Syntetyczny obraz przełomu filozoficznego w tej epoce zawiera *Historia nauki polskiej*, pod red. B. Suchodolskiego, t. II, Warszawa 1970. Por. także interesujący zarys pióra K. Opałka, *Nauka w Polsce okresu oświecenia*, w: *Polska w epoce oświecenia. Państwo — społeczeństwo — kultura*, pod red. B. Leśnodorskiego, Warszawa 1971, s. 241 i nast.

² Por. M. Klimowicz, *Oświecenie*, Warszawa 1972; tenże, *Problemy literatury*, w: *Polska w epoce oświecenia...*, s. 274 i nast.

³ Cyt. za: A. Brückner, *Dzieje kultury polskiej*, t. III, Warszawa 1958, s. 332.

⁴ Szersza charakterystyka literatury tej epoki por. T. Kostkiewiczowa, *Klasycyzm, sentymentalizm, rokoko*, Warszawa 1979, oraz Z. Libera, *Problemy polskiego oświecenia. Kultura i styl*, Warszawa 1969.

⁵ Por. K. Bartkiewicz, *Obraz dziejów ojczystych w świadomości historycznej w Polsce doby oświecenia*, Poznań 1979, a także A. F. Grabski, *Myśl historyczna polskiego oświecenia*, Warszawa 1976.

⁶ Cyt. za: Z. Libera, *Oświecenie*, Warszawa 1974, s. 91.

⁷ Niedawna dwusetna rocznica powstania KEN zaowocowała licznymi pracami z tej dziedziny, por. m. in. K. Bartnicka, *Wychowanie patriotyczne w szkołach Komisji Edukacji Narodowej*, Warszawa 1973; K. Dutkova, *Komisja Edukacji Narodowej*, Wrocław 1973.

⁸ Wiele cennych rozpraw z tego zakresu zawiera wydawnictwo *Warszawa XVIII w.*, z. 1—3, Warszawa 1972, 1973, 1975 („Studia Warszawskie”, t. XII, XVI, XXII). Por. także A. Berdecka, I. Turnau, *Życie codzienne w Warszawie wieku oświecenia*, Warszawa 1967; B. Leśnodorski, *Miasto i jego ludzie*, w: tegoż, *Historia i współczesność*, Warszawa 1967, oraz A. Zahorski, *Kultura umysłowa Warszawy w epoce oświecenia*, w: *Kultura Warszawy*, Warszawa 1979, s. 55—78.

⁹ Obszernie na ten temat A. Król, *Zamek Królewski w Warszawie*, Warszawa 1970.

¹⁰ W. Tatarkiewicz, *Łazienki Warszawskie*, wyd. 2, Warszawa 1968.

¹¹ Por. S. Lorentz, *Architektura w kulturze polskiego oświecenia*, w: *Polska w epoce oświecenia...*, s. 307 i nast.; A. Miłobędzki, *Zarys dziejów architektury w Polsce*, Warszawa 1968, s. 245 i nast.; W. Tatarkiewicz, *O sztuce polskiej XVII i XVIII w.*, Warszawa 1966, *passim*.

¹² Całokształt przemian społeczno-ideologicznych schyłku XVIII w. przedstawia studium B. Leśnodorskiego, *Polscy jakobini. Karta z dziejów insurekcji 1794*, Warszawa 1960.

¹³ *Konstytucja 3 maja 1791*, oprac. J. Kowecki, Warszawa 1981, s. 99.

¹⁴ Por. T. Łepkowski, *Polska — narodziny nowoczesnego narodu*, Warszawa 1967, *passim*; J. Kowecki, *U początków nowoczesnego narodu*, w: *Polska w epoce oświecenia...*, s. 106 i nast.

¹⁵ F. S. Jezierski, *Niektóre wyrazy porządkiem abecadła zebrane...*, w: *Wybór pism*, Warszawa 1952, s. 244.

Z bronią w ręku czy pracą?

¹ T. Łepkowski, *Polska — narodziny nowoczesnego narodu, 1764—1870*, Warszawa 1967, s. 309—310.

² S. Grodziski, *Uwagi o elicie społecznej Galicji 1772—1848 r. w: Społeczeństwo polskie w XVIII i XIX w. Studia o grupach elitarnych*, pod red. J. Leskiewiczowej, t. VI, Warszawa 1982, s. 149.

³ Cyt. za: S. Kieniewicz, *Dramat trzeźwych entuzjastów*, Warszawa 1964, s. 19.

⁴ Cyt. za: J. Żarnowski, *Ojczyzną był język i mowa*, Warszawa 1978, s. 129.

⁵ Ostatnio temat rozwoju kultury o epoce porozbiorowej poruszali zwłaszcza A. Zieliński, *Początek wieku. Przemiany kultury narodowej w latach 1807—1831*, Łódź 1973, oraz cytowany wyżej J. Żarnowski. Dotyczy tego tematu również kilka studiów zawartych w tomie *Polska XIX w. Państwo — społeczeństwo — kultura*, pod red. S. Kieniewicza, wyd. 2, Warszawa 1982, a zwłaszcza B. Suchodolski, *Nauka*, s. 404—465, oraz J. Kulczycka-Saloni, *Geografia literacka Polski pod zaborami*, s. 466—503.

⁶ Nadal aktualne jest dzieło S. Askenazego, *Napoleon a Polska*, t. I—III, Warszawa 1918—1919, z nowszych praca A. Zahorskiego, *Spór o Napoleona we Francji i w Polsce*, Warszawa 1974.

⁷ Por. I. Danielewicz, *Wydarzenia współczesne a idea narodu w sztuce*, w: *Tematy, tradycje i teorie w sztuce doby romantyzmu. Idee i sztuka. Studia z dziejów sztuki i doktryn artystycznych*, pod red. J. Białostockiego, Warszawa 1981, s. 64.

⁸ Tamże, s. 61.

⁹ Por. *Dzieje uniwersytetu warszawskiego 1807—1915*, pod red. S. Kieniewicza, Warszawa 1981.

¹⁰ Z. Dołęga-Chodakowski, *Myśl z r. 1816*, cyt. za: *O Sławiańszczyźnie przed chrześcijaństwem oraz inne pisma i listy*, oprac. J. Maślanka, Warszawa 1967, s. 401.

¹¹ I. Bittner, *Brodziński — historiozof*, Wrocław 1981.

¹² T. Kostkiewiczowa, *Klasycyzm, sentymentalizm, rokoko*, Warszawa 1979, s. 227.

¹³ Cyt. za: I. Bittner, *op. cit.*, s. 137.

¹⁴ Por. S. Kieniewicz, *Dramat trzeźwych entuzjastów...*, *passim*.

¹⁵ Por. zwłaszcza S. Kalembka, *Wielka Emigracja. Polskie wychodźstwo polityczne w latach 1831—1862*, Warszawa 1971.

¹⁶ J. Przyboś, *Czytając Mickiewicza*, Warszawa 1956, s. 64.

¹⁷ Z nowszych publikacji poświęconych romantyzmowi należy wskazać M. Janion, *Górączka romantyczna*, Warszawa 1975, oraz tomy zbiorowe: *Problemy polskiego romantyzmu*, pod red. M. Żmigrodzkiej, Wrocław 1981, *Romantyzm. Studia nad sztuką 2 połowy wieku XVIII i wieku XIX*, Warszawa 1967, oraz *Ikonaografia romantyczna*, Warszawa 1978. Odniesienia europejskie prezentuje tom pt. *Tematy, tradycje i teorie w sztuce doby romantyzmu...*

¹⁸ T. Łepkowski, *op. cit.*, s. 301—302.

U progu nowoczesności

¹ Por. J. Buzek, *Pogląd na wzrost ludności ziem polskich w wieku XIX*, Kraków 1915; I. Gieysztorowa, *Badania nad historią zaludnienia Polski*, „Kwart. Hist. Kultury Materialnej”, 1963, z. 4; S. Szulc, *Ruch naturalny ludności w Polsce w latach 1895—1935*, Warszawa 1936; por. także *Historia kultury materialnej Polski w zarysie*, t. V, pod red. E. Kowickiej, Wrocław 1978, s. 20 i nast., oraz t. VI, pod red. B. Baranowskiego, J. Bartysia i T. Sobczaka, Wrocław 1979, s. 19.

² *Historia kultury materialnej...*, t. VI, s. 27, 31.

³ K. Bajer, *Przemysł włókienniczy na ziemiach polskich od początku XIX w. do 1939*, Łódź 1958; I. Ihnatowicz, *Przemysł łódzki w latach 1860—1900*, Wrocław 1965; J. Jaros, *Historia górnictwa węglowego w Zagłębiu Górnoląskim do 1914*, Wro-

claw 1965; tenże, *Dzieje hutnictwa żelaza w rejonie Gliwic i Zabrze (do 1945)*, „Kwart. Hist. Nauki i Techniki”, 1973, z. 4; A. Jezierski, S. M. Zawadzki, *Dwa wieki przemysłu w Polsce*, Warszawa 1966; A. Jezierski, E. Kaczyńska, S. Kowalska, K. Piesowicz, *Ekonomika górnictwa i hutnictwa w Królestwie Polskim, 1840—1910*, Warszawa 1961; I. Kostrowicka, Z. Landau, J. Tomaszewski, *Historia gospodarcza Polski XIX i XX w.*, Warszawa 1966; *Uprzemysłowienie ziem polskich w XIX i XX w. Studia i materiały*, pod red. I. Pietrzak-Pawłowskiej, Wrocław 1970; *Zakłady przemysłowe w Polsce XIX i XX w. Studia i materiały*, pod red. I. Pietrzak-Pawłowskiej, Wrocław 1967.

⁴ *Historia kultury materialnej...*, t. VI, s. 152.

⁵ Według J. Jarosa, zob. także *Historia kultury materialnej...*, t. VI, s. 100.

⁶ Tamże, s. 63. Por. także J. Łukasiewicz, *Przezwrot techniczny w przemyśle Królestwa Polskiego 1852—1886*, Warszawa 1963.

⁷ Ciekawy przyczynek do historii rozwoju żeglugi parowej na Wiśle stanowi książeczka O. Flatta, *Brzegi Wisły*, Warszawa 1854.

⁸ T. Lijewski, *Rozwój sieci kolejowej Polski*, Warszawa 1959.

⁹ *Historia kultury materialnej...*, t. V, s. 24 i nast., t. VI, s. 22 i nast.

¹⁰ Jw.

¹¹ K. Dumala, *Przemiany przestrzenne miast i rozwój osiedli przemysłowych w Królestwie Polskim w latach 1831—1869*, Wrocław 1974; tenże, *Z badań nad rozwojem przestrzennym i budowlanym Warszawy w latach 1831—1867*, w: *Warszawa XIX w.*, z. 3, Warszawa 1974; W. Kalinowski, S. Trawkowski, *Uwagi o urbanistyce i architekturze miejskiej Królestwa Kongresowego w pierwszej połowie XIX w. Studia i materiały do teorii i historii architektury i urbanistyki*, t. I, Warszawa 1956, s. 59—154.

¹² E. Kaczyńska, *Człowiek przed sądem. Społeczne aspekty przestępczości w Królestwie Polskim 1815—1914*, Warszawa 1982, omawia te problemy bardzo obszernie.

¹³ *Historia kultury materialnej...*, t. V, s. 323 i nast.

¹⁴ L. Majdecki, *Historia ogrodów*, Warszawa 1972.

¹⁵ *Historia kultury materialnej...*, t. V, s. 191; B. Baranowski, *Próba obliczenia rozmiarów produkcji rolniczej i jej konsumpcji w czasach Ks. Warszawskiego i Królestwa Polskiego (1807—1830)*, „Kwart. Hist. Kultury Materialnej”, 1960, z. 2, s. 209—227; tenże, *Kształtowanie się produkcji rolnej w dobie rozwoju stosunków kapitalistycznych w rolnictwie (1795—1939)*, „Studia z Dziejów Gospodarstwa Wiejskiego”, t. VIII, 1966, s. 20—23.

¹⁶ *Historia kultury materialnej...*, t. VI, s. 80 i nast.

¹⁷ Por. K. Groniowski, *Przymusowe scalanie ziemi w Królestwie Polskim*, „Kwart. Hist. Kultury Materialnej”, 1961, z. 2, s. 213—234.

¹⁸ *Pamiętniki chłopów*, wybrała E. Stróżecka, Warszawa 1954, s. 267.

¹⁹ Por. *Historia chłopów polskich*, pod red. S. Inglota, t. II: *Okres zaborów*, Warszawa 1972, a także M. Trawińska, *Zagroda chłopska w Polsce na przełomie XIX i XX w.*, cz. I: *Budownictwo tradycyjne*, Wrocław 1968.

²⁰ K. Hładyłowicz, *Zmiany krajobrazu i rozwój osadnictwa w Wielkopolsce od XVI do XIX w.*, Lwów 1932; M. Kielczewska-Zaleska, *Geografia osadnictwa*, Warszawa 1972; H. Maruszczak, *Stan i zmiany lesistości woj. lubelskiego 1830—1930*, Lublin 1951.

²¹ *Historia kultury materialnej...*, t. V, s. 17.

Ludzie XIX stulecia

¹ L. Siemieński, *Wieczornice. Powiastki. Charaktery. Życiorysy i podróże*, Wilno 1854, s. 193.

² *Historia kultury materialnej Polski w zarysie*, t. VI, pod red. B. Baranowskiego, J. Bartysia i T. Sobczaka, Wrocław 1979, s. 33.

³ Tamże, s. 309—311.

⁴ I. Rychlikowa, *Ziemiaństwo polskie 1789—1864. Zróżnicowanie społeczne*, Warszawa 1983.

⁵ *Historia kultury materialnej...*, t. VI, s. 309—311.

⁶ *Pamiętniki chłopów*, wybrała L. Stróżecka, Warszawa 1954, s. 75, zamieszczają ciekawy życiorys chłopca, który ucieka z domu do Dąbrowy Górniczej, podejmuje pracę w kopalni, zostaje wykwalifikowanym robotnikiem, a jednocześnie uczy się muzyki na kilku instrumentach, osiąga w tym znaczne sukcesy i dyryguje wieloma orkiestrami.

⁷ J. Kochanowicz, *Pańszczyźniane gospodarstwo chłopskie w Królestwie Polskim w pierwszej połowie XIX w.*, Warszawa 1981, s. 185.

⁸ *Pamiętniki chłopów*, s. 268.

⁹ F. Bujak, *Rozwój gospodarczy Polski w krótkim zarysie*, Kraków 1915, s. 33.

¹⁰ *Historia chłopów polskich*, pod red. S. Inglota, t. II, Warszawa 1972, s. 272.

¹¹ Interesujące badania na ten temat prowadzili T. Siwoń, Z. Sokolewicz, J. Płatek.

¹² I. Ihnatowicz, *Obyczaj wielkiej burżuazji warszawskiej w XIX w.*, Warszawa 1971, s. 44.

¹³ Ostatnio otrzymał biografię pióra J. Kołodziejczyka, *Jan Bloch (1836—1902). Szkic do portretu „Króla polskich kolei”*, Warszawa 1983.

¹⁴ Obszernie na ten temat *Polska klasa robotnicza. Zarys dziejów*, pod red. S. Kalabińskiego, t. I, cz. I i II, Warszawa 1974.

¹⁵ A. Eisenbach, *Z dziejów ludności żydowskiej w Polsce w XVIII i XIX w.*, Warszawa 1983.

¹⁶ Por. R. Czepulis, *Uwarstwienie społeczne Królestwa w świadomości współczesnych*, w: *Spółeczeństwo Królestwa Polskiego*, pod red. W. Kuli, t. I, Warszawa 1965, s. 377.

¹⁷ Tamże, s. 344—345.

¹⁸ Por. J. Borzyszkowski, *Rodowód społeczny duchowieństwa polskiego diecezji chełmińskiej drugiej połowy XIX w.*, w: *Inteligencja polska XIX i XX w. Studia*, pod red. R. Czepulis-Rastenis, t. III, Warszawa 1983, s. 131—168; W. Molik, Wokół „Przeglądu Poznańskiego”. *Próby politycznego usamodzielnienia się inteligencji polskiej w Poznańskim w końcu XIX w.*, tamże, s. 209—242; H. Florkowska-Frančič, T. Gąsowski, M. Kulczykowski, *Ze studiów nad inteligencją galicyjską na przełomie wieków XVIII—XIX oraz XIX—XX*, w: *Spółeczeństwo polskie XVIII i XIX w. Studia o grupach elitarnych*, pod red. J. Leskiewiczowej, t. VII, Warszawa 1982, s. 93 i nast.

¹⁹ *Historia kultury materialnej...*, t. VI, s. 397—398.

²⁰ Tamże, t. V, Wrocław 1978, s. 247 i nast., t. VI, s. 308 i nast.

²¹ Tamże, t. VI, s. 303 i nast., s. 309 i nast., a także E. Kaczyńska, *Dzieje robotników przemysłowych w Polsce pod zaborami*, Warszawa 1970; W. Szulc, *Położenie klasy robotniczej w Wielkopolsce w latach 1871—1914*, Poznań 1974.

²² R. Czepulis, *op. cit.*, s. 367—368.

²³ A. Wieniarski, *Warszawa i warszawianie. Szkice towarzyskie i obyczajowe*, Warszawa 1857, s. 20.

²⁴ Por. M. Gutkowska-Rychlewska, *Historia ubiorów*, Wrocław 1968; M. Gutkowska-Rychlewska, M. Taszycka, *Ubiory i akcesoria mody wieku XIX*, Kraków 1967.

²⁵ Por. G. Woźniczko-Baranowska, *Przemiany w sposobie ubierania się robotników większych ośrodków miejskich Królestwa Polskiego w latach 1864—1900*, w: *Polska klasa robotnicza. Studia historyczne*, pod red. S. Kalabińskiego, t. VI, Warszawa 1974, s. 119—133.

²⁶ M. Gutkowska-Rychlewska, M. Taszycka, *op. cit.*, s. 85.

²⁷ J. Cegielski, *Stosunki mieszkaniowe na ziemiach polskich w wieku XIX i na początku XX*, Warszawa 1957; tenże, *Rozwój stosunków mieszkaniowych w Warszawie w latach 1864—1918*, Warszawa 1966; I. Ihnatowicz, *Obyczaj wielkiej burżuazji warszawskiej w XIX w.*, Warszawa 1971; E. Kowicka, *Mieszkanie warszawskie w XIX w. (do 1870)*, „Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej Polski”, t. LVI, Wrocław 1983, s. 7—132.

²⁸ Por. *Historia kultury materialnej...*, t. V, s. 343 i nast., t. VI, s. 405 i nast., a także T. Sobczak, *Przełom w konsumpcji spożywczej w Królestwie Polskim w XIX w.*, Wrocław 1968. Problemy alkoholizmu por. J. Burszta, *Spółeczeństwo i karczma. Propinacja, kar-*

czma i sprawy alkoholizmu w społeczeństwie polskim XIX w., Warszawa 1951, oraz H. Rożenowa, *Produkcja wódki i sprawa pijaństwa w Królestwie Polskim 1815—1863*, Warszawa 1961.

²⁹ *Historia kultury materialnej...*, t. V, s. 460 i nast., t. VI, s. 368 i nast.

³⁰ I. Ihnatowicz, *op. cit.*, s. 120.

³¹ J. Szymczak-Hoff, *Drukowane kodeksy obyczajowe na ziemiach polskich w XIX w.*, Rzeszów 1982.

³² Por. W. L. Karwacki, *Zabawy na Bielanach*, Warszawa 1978.

³³ Por. M. J. Lech, *Ludzie druku i książki w Królestwie Polskim 1867—1907*, Warszawa 1983.

Obrachunki z klęską

¹ Cyt. za *Powstanie styczniowe na Lubelszczyźnie. Pamiętniki*, pod red. T. Mencla, Lublin 1966, s. 80.

² *Jw.*

³ M. Romanowski, *Poezje*, t. I, Lwów 1883, s. 107.

⁴ Cyt. za: *Powstanie styczniowe...*, s. 44.

⁵ Tamże, s. 142—143.

⁶ Według S. Kieniewicza przez szeregi powstańcze przeszło w lecie 1863 r. 20—30 tys. ludzi, w październiku tegoż roku już tylko 10—11 tys. Przed sądami polowymi stanęło około 20 tys. oskarżonych.

⁷ Cyt. za: *Powstanie styczniowe...*, s. 169.

⁸ S. Kieniewicz, *Historia Polski 1795—1918*, Warszawa 1968, s. 268.

⁹ P. Chmielowski, *Kobiety Mickiewicza, Słowackiego i Krasińskiego*, Warszawa 1873, s. 18, 20.

¹⁰ F. Krupiński, *Romantyzm i jego skutki*, „Ateneum”, 1876, t. III, s. 111—141.

¹¹ B. Skarga, *Narodziny pozytywizmu polskiego 1831—1864*, Warszawa 1964.

¹² H. Markiewicz, *Pozytywizm a realizm krytyczny*, Wrocław 1955.

¹³ Poemat pt. *Kaliszaniada*, „Kaliszanin”, 1882, nr 19.

¹⁴ S. Żeromski, *Dzienniki*, t. IV, oprac. J. Kądziera, Warszawa 1965, s. 220.

¹⁵ B. Skarga, *O kilku problemach pozytywizmu polskiego*, w: *Polska myśl filozoficzna i społeczna*, t. II, pod red. B. Skargi, Warszawa 1975, s. 20.

¹⁶ K. Wojciechowski, *Przewrót w umysłowości i literaturze polskiej po roku 1863*, Warszawa 1928.

¹⁷ J. Kulczycka-Saloni, *Bolesław Prus*, wyd. 2, Warszawa 1964.

¹⁸ E. Jankowski, *Eliza Orzeszkowa*, Warszawa 1964; J. Detko, *Eliza Orzeszkowa wobec tradycji narodowowyzwoleńczych*, Warszawa 1965.

¹⁹ L. Rudnicki, *Stare i nowe*, t. I, Warszawa 1949, s. 140.

²⁰ S. Żeromski, *Dzienniki*, t. II, Warszawa 1964, s. 216.

²¹ Ciekawe studium na temat stosunku powieściopisarstwa Sienkiewicza do nauki historii opublikował A. Kersten, *Sienkiewicz, „Potop”, historia*, Warszawa 1966.

²² A. Asnyk, *Poezje*, wstępem poprzedził S. Lichański, Warszawa 1974, s. 3.

²³ M. Konopnicka, *Poezje*, oprac. J. Czubek, t. I, Warszawa 1915, s. 60.

²⁴ Cyt. za: H. Markiewicz, *Pozytywiści wobec romantyzmu polskiego*, w: *Problemy polskiego romantyzmu*, seria III, pod red. M. Żmigrodzkiej, Wrocław 1981, s. 275.

²⁵ *Jw.*

²⁶ H. Floryńska, *Modernizm i neoromantyzm*, seria III, pod red. M. Żmigrodzkiej, Wrocław 1981, s. 315.

²⁷ Por. K. Wyka, *Modernizm polski*, Kraków 1958, oraz Z. Kuderowicz, *Artyści i historia. Koncepcje historiozoficzne polskiego modernizmu*, Wrocław 1980; J. Krzyżanowski, *Neoromantyzm polski 1890—1918*, Wrocław 1973; T. Weiss, *Przełom antypozytywistyczny w Polsce w latach 1880—1890 (Przemiany postaw światopoglądowych i teorii artystycznych)*, Kraków 1966.

²⁸ Z obfitej literatury wskazać tu trzeba: W. Natanson, *Stanisław Wyspiański. Próba nowego spojrzenia*, Poznań 1966, oraz K. Wyka, *Legenda i prawda „Wesela”*, Warszawa 1950. Por. także A. Okońska, *Scenografia Wyspiańskiego*, Wrocław 1962.

²⁹ H. Markiewicz, *Prus i Żeromski*, wyd. 2, Warszawa 1964; W. Borowy, *O Żeromskim. Rozprawy i szkice*, wyd. 2, Warszawa 1964.

³⁰ T. Dobrowolski, *Sztuka Młodej Polski*, Warszawa 1963.

³¹ I. Ihnatowicz, *Obyczaj wielkiej burżuazji warszawskiej w XIX w.*, Warszawa 1971, s. 168.

³² Tamże, s. 177.

³³ W. L. Karwacki, *Piosenka w środowisku robotniczym*, cz. I, w: *Polska klasa robotnicza. Studia historyczne*, pod red. S. Kalabińskiego, t. V, Warszawa 1973, s. 98—179.

³⁴ Tamże, s. 101.

³⁵ Tamże, s. 128.

³⁶ Tamże, s. 131.

³⁷ Tamże, s. 132.

Czas Siłaczek i Judymów

¹ Por. szkic B. Suchodolskiego, *Nauka*, w: *Polska XIX w. Państwo — społeczeństwo — kultura*, pod red. S. Kieniewicz, Warszawa 1982, a także *Dzieje Uniwersytetu Warszawskiego 1807—1915*, pod red. S. Kieniewicz, Warszawa 1981.

² J. Hulewicz, *Akademia Umiejętności w Krakowie 1873—1918*, Wrocław 1958.

³ S. Askenazy, *Uniwersytet Warszawski*, Warszawa 1905, s. 24—25.

⁴ H. Brodowska, *Ruch chłopski po uwłaszczeniu w Królestwie Polskim, 1864—1904*, Warszawa 1967, s. 235.

⁵ Z. Krajewska, *Z dziejów oświaty robotniczej. Biblioteki Robotnicze w Królestwie Polskim w latach 1870—1914*, w: *Polska klasa robotnicza. Studia historyczne*, t. V, pod red. S. Kalabińskiego, Warszawa 1973, s. 180—208.

⁶ W. Najdus, *Oświata robotnicza w Galicji w dobie autonomicznej*, w: *Polska klasa robotnicza. Studia historyczne*, t. X, pod red. E. Kaczyńskiej, Warszawa 1983, s. 65—100.

⁷ *Prasa polska w latach 1660—1864*, Warszawa 1976, oraz *Prasa polska w latach 1864—1918*, Warszawa 1976, prace zbiorowe pod red. J. Łojka.

⁸ L. Krzywicki, *Wspomnienia*, t. I, Warszawa 1947, s. 163 i nast.

⁹ T. Łepkowski, *Polska — narodziny nowoczesnego narodu. 1764—1870*, Warszawa 1967, s. 508.

¹⁰ J. Żarnowski, *Ojczyzną był im język i mowa*, Warszawa 1978, s. 200.

¹¹ *Pamiętniki chłopów*, wybrała E. Stróżecka, Warszawa 1954, s. 268.

¹² W. Witos, *Wybór pism i mów*, Lwów 1939, s. 5.

¹³ E. Kaczyńska, *Pierwotne formy ruchu społecznego w miastach Królestwa Polskiego*, w: *Polska klasa robotnicza. Studia historyczne*, t. X, s. 62; por. także J. Koliński, *Kształtowanie się świadomości narodowej klasy robotniczej Warszawy na przełomie XIX i XX w.*, w: *Wielkie zakłady przemysłowe Warszawy*, Warszawa 1978, s. 343—354.

¹⁴ L. W. Karwacki, *Wiedza historyczna robotników polskich w latach zaborów*, w: *Polska klasa robotnicza. Studia historyczne*, t. IX, pod red. S. Kalabińskiego, Warszawa 1980, s. 183.

¹⁵ Tamże, s. 180.

¹⁶ T. Łepkowski, *op. cit.*, s. 292 i nast.

¹⁷ J. Żarnowski, *op. cit.*, s. 60—61.

¹⁸ H. Dylągowa, *Duchowieństwo katolickie wobec sprawy narodowej 1764—1864*, Lublin 1981, s. 149.

¹⁹ *Chrześcijaństwo w Polsce. Zarys przemian 966—1945*, praca zespołowa pod red. J. Kłoczowskiego, Lublin 1980, s. 259.

²⁰ Por. T. Burek, 1905, nie 1918, w: *Problemy literatury polskiej lat 1890—1939*, Seria

Zakończenie

¹ J. Chlebowczyk, *Procesy narodotwórcze we wschodniej Europie środkowej w dobie kapitalizmu*, Warszawa 1975.

² J. Tazbir, *Kultura szlachecka w Polsce. Rozkwit, upadek, relikty*, wyd. 2, Warszawa 1979, zwłaszcza s. 214 i nast.

Spis ilustracji*

1. Światowid ze Zbrucza, IX w. IHKM, 3363 / 12
2. Krzyżyk bursztynowy, Gdańsk, XI w. Muzeum Archeologiczne w Gdańsku. IHKM, 7106. Fot. T. Biniewski / 20
3. Wisiorek bursztynowy, Gdańsk, X—XII w. Muzeum Archeologiczne w Gdańsku. IHKM, 5966. Fot. T. Biniewski / 20
4. Denar Bolesława Chrobrego. IHKM, 10917 / 21
5. Poznań, katedra. Fragment Drzwi Gnieźnieńskich, ok. 1170. ZIS, 48162. Fot. E. Kozłowska / 23
6. Tum pod Łęczycą. Kolegiata NMP i Św. Aleksego, połowa XII w. ZIS, 63936. Fot. T. Kaźmierski / 26
7. Kraków, kościół Bożego Ciała. Krzyż romański. ZIS, 64228. Fot. E. Kozłowska-Tomczyk / 27
8. Wisiorek bursztynowy, Gdańsk, X—XII w. Muzeum Archeologiczne w Gdańsku. IHKM, 6938. Fot. T. Biniewski / 29
9. Wisiorek bursztynowy, Gdańsk, X—XII w. Muzeum Archeologiczne w Gdańsku. IHKM, 6965. Fot. T. Biniewski / 29
10. Strzelno, kościół Św. Trójcy. Kolumny rzeźbione z końca XII w. ZIS, 36965. Fot. M. Moraczewska / 40
11. Sulejów, opactwo Cystersów. Głowica kolumny z początku XIII w. ZIS, 41387. Fot. M. Kopydłowski / 41
12. Kielich z Trzemeszna, XII w. Skarbiec Bazyliki Prymasowskiej w Gnieźnie. ZIS, 96371, Fot. J. Langda / 44
13. Patena Mieszka III tzw. kaliska z końca XII w. Kalisz, kolegiata pod wezwaniem Wniebowzięcia Panny Marii. ZIS, 65859. Fot. T. Kaźmierski / 45
14. Kraków, klasztor Klarysek. Inicjał antyfonarza z pierwszej połowy XIV w. ZIS, 69602. Fot. E. Kozłowska-Tomczyk / 48
15. Zabawa ludowa z okazji koronacji św. Jadwigi. Kodeks tzw. ostrowski Mikołaja Pruzi, 1353. ZIS, 12100 PL. Fot. S. Deptuszewski / 49
16. Odnowienie Akademii Krakowskiej. Szytych z XVII w. wedle nie istniejącego obrazu z XV w. MNK. ZIS, 4729 PL. Fot. Prac. PIS / 60
17. Fragment tekstu *Kazań świętokrzyskich*, XIV w. Biblioteka Narodowa, Warszawa. ZIS, 40241. Fot. Prac. Fot. GVK / 61
18. *Psalterz floriański*, fragment strony, XIV w. Biblioteka Narodowa w Warszawie. ZIS, 40240. Fot. Prac. Fot. GVK / 61
19. Toruń, kościół Św. Jakuba. Miasto średniowieczne. Fragment obrazu pasyjnego z XV w. ZIS, 68692. Fot. J. Lipka / 64
20. Wóz kupiecki. Fragment tryptyku z Mikuszowic pod Bielskiem Białą, ok. 1470. MNK. ZIS, 18610. Fot. S. Kolowca / 68
21. Kraków, katedra. Nagrobek Kazimierza Wielkiego, koniec XIV w. ZIS, 18485. Fot. M. Moraczewska / 70
22. Lidzbark Warmiński, dziedziniec zamku, XIV w. ZIS, 56705. Fot. Krauth / 71
23. Frombork, katedra. Nawa główna, XIV w. ZIS, 86745. Fot. W. Górski / 72

24. Barczewo, kościół parafialny. Sklepienie gotyckie nawy głównej, XIV w. ZIS, 55048. Fot. M. Müller / 73
25. Kraków, katedra. Fragment nagrobka Władysława Jagiełły, 1430—1440. ZIS, 48194. Fot. S. Kolowca / 76
26. Lublin, zamek, kaplica Św. Trójcy. Fragment polichromii (1413—1418) przedstawiający rycerzy. ZIS, 66095. Fot. J. Langda / 79
27. Kraków, katedra. Głowa Kazimierza Jagiellończyka z nagrobka dłuta Wita Stwosza, koniec XV w. ZIS, 59544. Fot. T. Przypkowski / 80
28. Kraków, katedra. Grupa zbrojnych z tryptyku Św. Trójcy, ok. 1467. ZIS, 19886. Fot. S. Kolowca / 82
29. Kraków, katedra. Fragment nagrobka Władysława Jagiełły (1430—1440) przedstawiający płaczącego chłopca. ZIS, 48205. Fot. S. Kolowca / 85
30. Kraków, baszta pasamoników, XV w. ZIS, 72086. Fot. J. Szandomirski / 88
31. Lublin, zamek, kaplica Św. Trójcy. Fragment polichromii (1413—1418) przedstawiający muzykantów. ZIS, 66126. Fot. J. Langda / 89
32. Nauczyciel i uczniowie. Drzeworyt, ok. 1497. Muzeum Pomorskie w Gdańsku. ZIS, 14500 PL. Fot. E. Kozłowska-Tomczyk / 92
33. Lublin, zamek, kaplica Św. Trójcy. Fragment polichromii (1413—1418) przedstawiający duchownego i giermka. ZIS, 70361. Fot. J. Szandomirski / 94
34. Matematycy w pracowni. Drzeworyt z publikacji Jana z Łącuta, *Algorithmus linearis*, Kraków 1513. ZIS, 19667 PL / 97
35. Śpiewający z nut. Drzeworyt z dzieła S. Monetariusza, *Epitoma utriusque musices*, Kraków ok. 1515. ZIS, 19828 PL. / 100
36. Kraków, kościół Dominikanów. Płyta nagrobna z postacią F. Kallimacha wykonana wedle projektu Wita Stwosza po 1506. ZIS, 85381. Fot. J. Langda / 104
37. Kraków, katedra. Fragment tryptyku Św. Trójcy przedstawiający kopijnika w pełnej zbroi, ok. 1467. ZIS, 64273. Fot. E. Kozłowska-Tomczyk / 107
38. Gniezno, katedra. Płyta nagrobna Zbigniewa Oleśnickiego wykonana przez Wita Stwosza, 1495. ZIS, 59277. Fot. M. Kopydłowski / 108
39. Gniezno, katedra. Płyta nagrobna Jakuba z Sienna. Warsztat flandryjski, po 1480. ZIS, 76107. Fot. Kappel / 109
40. Kraków, Barbakan, koniec XV w. ZIS, 70093 / 111
41. Piękna Madonna z Krużlowej, pow. Nowy Sącz, ok. 1420—1430. MNK. ZIS, 70815. Fot. M. Kopydłowski / 114
42. Kraków, kościół NMP. Scena narodzin z Ołtarza Mariackiego Wita Stwosza, koniec XV w. ZIS, 1663. Fot. Przeworska / 115
43. Kraków, kościół NMP. Krucyfik — dzieło Wita Stwosza, ok. 1491. ZIS 85621. Fot. J. Langda / 117
44. Wykład. Drzeworyt ze *Zwierciadła* M. Reja, Kraków 1562. ZIS 4140 PL. Fot. J. Langda / 121
45. Zygmunt August. Szytych z dzieła M. Kromera, *De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX*, Basileae 1555. ZIS, 10210B. Fot. J. Jaworski / 127
46. Iwno, kościół parafialny. Renesansowa płyta nagrobna Jana Iwińskiego (zm. 1549). ZIS, 75474. Fot. J. Langda / 132
47. Panorama Warszawy, druga połowa XVI w. Gabinet Rycin UW. ZIS, 45410. Fot. E. Kozłowska-Tomczyk / 136
48. Środa, kościół parafialny. Fragment kraty renesansowej do kaplicy Gostomskich, 1548. ZIS, 75540. Fot. J. Langda / 140
49. Mikołaj Kopernik. Muzeum we Fromborku. ZIS, 37769. Fot. E. Kozłowska-Tomczyk / 146
50. Jak Kochanowski. Nagrobek w Zwoleniu. ZIS, 61349. Fot. M. Kopydłowski / 149
51. Tarnów, katedra. Detal z nagrobka Tarnowskich (1561—1573, arch. J. M. Padovano) z fragmentem płaskorzeźby przedstawiającej bitwę pod Orszą. ZIS, 66176. Fot. J. Langda, S. Deptuszewski / 151
52. Kraków, dziedziniec Wawelu. Arch. Franciszek Florentczyk i B. Berrecci, 1502—1536. ZIS, 18482. Fot. M. Moraczewska / 156

53. Budowa wieży Babel. Arras z kolekcji Zygmunta Augusta. Bruksela, połowa XVI w. Według projektu Michiela I. Coxcie. Zbiory Zamku Królewskiego na Wawelu. ZIS, 42155. Fot. J. Jaworski / 158
54. Arrasy wawelskie, XVI w. Zbiory Zamku Królewskiego na Wawelu. ZIS, 42094. Fot. J. Jaworski / 159
55. Kraków, katedra. Fragment kaplicy Zygmuntowskiej z zewnątrz, 1519—1533. ZIS, 18490. Fot. M. Moraczewska / 160
56. Kraków, katedra. Fragment wnętrza kaplicy Zygmuntowskiej, 1519—1533. ZIS, 18486. Fot. M. Moraczewska / 161
57. Opatów, kolegiata. Płaskorzeźba, tzw. Lament opatowski, 1533—1541. Twórca nieznany. ZIS, 59285. Fot. M. Kopydłowski / 162
58. Opatów, kolegiata. Nagrobek Anny Szydłowieckiej, po 1536. Arch. B. de Gianotis. ZIS, 59284. Fot. M. Kopydłowski / 164
59. Koronacja króla Aleksandra. *Pontyfikał Erazma Ciołka*, ok. 1515. MNK, Zbiory Czaratoryskich. ZIS, 3783 PL. Fot. S. Deptuszewski / 166
60. Kram uliczny. Miniatura z *Kodeksu Baltazara Behema*, 1505. Kraków, Biblioteka Jagiellońska. ZIS, 4768 PL. Fot. E. Kozłowska-Tomczyk / 169
61. Chełmno, ratusz, 1567—1570. ZIS, 68654. Fot. J. Lipka / 172
62. Tarnów, ratusz, XIV w., przebudowany w drugiej połowie XVI w. ZIS, 54090. Fot. W. Gumuła / 173
63. *Alegoria handlu gdańskiego*. Obraz Izaaka van dem Blocke, 1608. Gdańsk, Ratusz Głównego Miasta. ZIS, 18246 PL. Fot. J. Langda / 174
64. Obozowisko flisaków nad Wisłą. Fragment obrazu *Alegoria handlu gdańskiego* pędzla Izaaka van dem Blocke, 1608. Gdańsk, Ratusz Głównego Miasta. ZIS, 18250 PL. Fot. J. Langda / 175
65. Stefan Batory. Mal. M. Kober, 1583. Zbiory Zamku Królewskiego na Wawelu. ZIS, 3697 PL. / 178
66. Anna Jagiellonka. Mal. M. Kober, po 1586. Zbiory Zamku Królewskiego na Wawelu. ZIS, 914 PL. Fot. S. Deptuszewski / 179
67. Baranów, pałac. Dziedziniec arkadowy, 1579—1602. ZIS, 18392. Fot. M. Moraczewska / 180
68. Szymbark, zamek, ok. 1585. ZIS, 5706. Fot. S. Komornicki / 181
69. Zamość, ratusz. Elewacja frontowa. Arch. B. Morando (1591—1600), J. Jaroszewicz i J. Wolff (1639—1651). ZIS, 76819. Fot. J. Szandomirski / 184
70. Zamość. Fragment ulicy z podcieniami, XVII w. ZIS, 13677 / 185
71. Jan Heweliusz. Mal. D. Schultz, 1677. Muzeum Pomorskie w Gdańsku. ZIS, 18357 PL. Fot. J. Langda / 187
72. Krasieczyn, zamek, 1598—1614. Arch. G. Appiani. ZIS, 65648. Fot. J. Langda / 188
73. Krasieczyn, zamek, 1598—1614. Portal i drzwi. Arch. G. Appiani. ZIS, 48292. Fot. Prac. GVK / 189
74. Kielce, pałac biskupi, 1637—1641. ZIS, 23304. Fot. H. Poddębski / 191
75. Kazimierz nad Wisłą, spichrz renesansowy, XVII w. ZIS, 62861. Fot. J. Szandomirski / 194
76. Zygmunt III Waza. Miedzioryt P. Soutman, mal. i ryt. J. Suyderhof, XVII w. ZIS, 10218 B. Fot. J. Jaworski / 199
77. Władysław IV na koniu. Warsztat T. Dolabelli. Zbiory Zamku Królewskiego na Wawelu. ZIS, 35455 PL. Fot. J. Langda / 200
78. Łańcut, pałac, 1629—1641. Arch. M. Trapola. Przebudowany w XVIII i XIX w., m.in. przez Ch. P. Aignera. ZIS, 25605. Fot. H. Poddębski / 202
79. Wilanów, pałac. Widok ogólny, XVII—XVIII w. ZIS, 24654. Fot. H. Poddębski / 203
80. Wilanów, pałac. Plafon barokowy, koniec XVII w. ZIS, 4524 B. Fot. Sowiński / 204
81. Kazimierz nad Wisłą. Fasada renesansowej kamienicy Celejowskiej przy ul. Senatorskiej, ok. 1635. ZIS, 61427. Fot. M. Kopydłowski / 205
82. Poznań, katedra. Nagrobek biskupa A. Konarskiego, po 1576. Arch. H. Canavesi. ZIS, 42611 / 206

83. Warszawa, kościół Bernardynów, 1690—1693. Arch. Tylman z Gameren. Dekoracja de la voute, ok. 1693. ZIS, 24112. Fot. H. Poddębski / 207
84. Kalwaria Zebrzydowska. Kaplica Grobu Matki Boskiej, 1611—1615. ZIS, 9697 / 208
85. Kraków, kościół Św. Anny, 1689—1703. Arch. Tylman z Gameren. ZIS, 14614 / 209
86. Tarnów, katedra. Fragment nagrobka Ostrogskich, 1612—1620. Arch. J. Pfister. ZIS, 20390. Fot. W. Demetrykiewicz / 210
87. Gniezno, katedra. Portret trumienny młodego szlachcica, przełom XVII i XVIII w. ZIS, 76163. Fot. W. Wolny / 211
88. Jan Kazimierz. Szytych W. Hondiusza wedle portretu D. Schultza, 1667/68. Gabinet Rycin Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego, ZIS, 10225 B / 212
89. Jan Sobieski. Rys. A. van Bloemen, ryt. B. Kilian, 1685 MNW. ZIS, 5780 B / 213
90. Kraków, klasztor Dominikanów. Cudowne rozmnożenie chleba. Mal. T. Dolabella, XVII w. ZIS, 85470. Fot. W. Wolny / 214
91. Powroźnik, cerkiew, XVII w. ZIS, 26312 / 215
92. Św. Lipka, pow. olsztyński, kościół parafialny. Fragment polichromowanego barokowego sklepienia, XVIII w. ZIS, 58638. Fot. Strauss / 216
93. Warszawa, pałac Krasińskich. Budowa rozpoczęta w 1676 r., arch. G. Belotti, rekonstrukcja 1688—1689, arch. Tylman z Gameren. ZIS, 24041. Fot. H. Poddębski / 218
94. Lament różnego stanu ludzi nad umarłym kredytem. Drzeworyt, 1655. ZIS, 10340 PL. Fot. S. Deptuszewski / 220
95. Sandomierz, katedra. Oprawa mszału, koniec XVII w. ZIS, 72889. Fot. W. Wolny / 221
96. Nieborów, pałac. Piec gdański, XVII w. ZIS, 59647. Fot. E. Kozłowska-Tomczyk / 222
97. Karol Radziwiłł Panie Kochanku. Szytych, XVIII w. ZIS, 3596 B / 223
98. Kraków, kościół OO. Pijarów, 1714—1761. ZIS, 65403. Fot. W. Gumuła / 224
99. Stanisław Konarski. Portret pędzla nieznanego malarza z połowy XVIII w. MNW, Galeria w Wilanowie. ZIS, 3747 B / 226
100. Czerwieńsk, kolegiata. Epitafium Piotra Włosta Dunina, ok. 1750. ZIS, 75336. Fot. E. Kozłowska-Tomczyk / 227
101. Zagroda we wsi Dacki pod Korsuniem. Akwarela H. Müntza, 1781. *Album Müntza*, tabl. 25. Gabinet Rycin Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego. IHKM, 10118. Repr. A. Skarżyńska / 228
102. Kuźnia z dymarką we wsi Lubaczów między Stepaniem a Horyniem. Widok z 1783 r. Akwarela H. Müntza. *Album Müntza*, karta 79/80. Gabinet Rycin Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego. IHKM, 10126. Repr. A. Skarżyńska / 229
103. Pas słucki, XVIII w. ZIS, 10350 B. Fot. J. Jaworski / 230
104. Warszawa, kościół Wizytek, 1755—1761. Arch. J. Fontana. ZIS, 7211. Fot. L. Koziński / 231
105. Koło, kościół Bernardynów. Portret trumienny Rozalii Gurowskiej, zm. 1792. ZIS, 68449. Fot. W. Wolny / 234
106. Pole elekcyjne na Woli. Rys. wedle Canaletta. ZIS, 5017 B. Fot. J. Kłos / 235
107. Karetka podróżna w wąwozie w okolicach Lublina. Akwarela H. Müntza. *Album Müntza*, tabl. 2. Gabinet Rycin Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego. IHKM, 10121. Repr. A. Skarżyńska / 236
108. Gidle, kościół parafialny. Fragment barokowego malowidła przedstawiający grupę szlachty, XVIII w. ZIS, 76947. Fot. J. Langda / 237
109. Sandomierz, katedra. Dzban cynowy, XVIII w. ZIS, 72871. Fot. W. Wolny / 238
110. Radzyń Podlaski; pałac, 1760. Fragment centralny fasady. Arch. J. Fontana. ZIS, 13086 / 240
111. Żniwa. Rys. D. Chodowiecki, ok. 1770, w: J. B. Basedow, *Elementarbuch*, 1774. IHKM, 6247. Repr. A. Skarżyńska / 242
112. B. Canaletto, Widok Warszawy od strony Pragi, 1770. MNW. ZIS, 29225 PL. Fot. J. Langda / 244
113. B. Canaletto, Pałac Mniszchów, przed 1780. MNW. ZIS, 7530 / 245
114. Stanisław August Poniatowski. Mal. J. Ch. Lampi. MNW. ZIS, 5676 B / 247
115. Warszawa, Pałac na Wodzie w Łazienkach, 1775—1795. Arch. D. Merlini. ZIS, 24193. Fot. H. Poddębski / 248

116. Warszawa, widok ul. Miodowej. Akwarela Z. Vogla, koniec XVIII w. MNW. ZIS, 47056. Fot. Prac. Fot. GVK / 249
117. Stanisław Małachowski. Mal. M. Bacciarelli. MNW. ZIS 10392. Fot. J. Jaworski / 250
118. Izabella z Czartoryskich Lubomirska. Mal. M. Bacciarelli. MNW, Galeria w Wilanowie. ZIS, 9857 B. Fot. J. Jaworski / 251
119. Wnętrze sklepu. Rys. D. Chodowiecki, ok. 1770, w: J. B. Basedow, *Elementarbuch*, 1774, s. 114. IHKM 6242. Repr. A. Skarżyńska / 252
120. Hugo Kołłątaj. Mal. J. Peszka. MNW, Galeria w Wilanowie. ZIS, 3495 B / 252
121. Zaprzysiężenie Konstytucji 3 maja przez Stanisława Augusta. Mal. J. Peszka. MNW. ZIS, 7279 PL. Fot. L. Perz, repr. F. Maćkowiak / 253
122. Książę Józef Poniatowski. Mal. J. Grassi, koniec lat osiemdziesiątych XVIII w. MNW. ZIS, 8879 B / 254
123. Powstanie 1794, walki przed pałacem Igelströma w Warszawie. Drzeworyt. ZIS, 3289 / 255
124. Tadeusz Kościuszko. Mal. F. John wedle J. Grassiego, ok. 1792. ZIS, 32572 PL. Fot. S. Deptuszewski / 255
125. Na ślizgawce. Rys. D. Chodowiecki, ok. 1770, w: J. B. Basedow, *Elementarbuch*, 1774. IHKM, 6829. Repr. A. Skarżyńska / 260
126. Wjazd Henryka Dąbrowskiego w 1798 r. do Rzymu. Mal. J. Suchodolski. MNW. ZIS, 7689 B / 261
127. Stanisław Staszic. Rys. S. Sawiczewski. ZIS, 3608 B / 263
128. Tężnie w Ciechocinku, zbudowane 1824—1834, według projektu S. Staszica. ZIS, 88388. Fot. M. Kornecki / 264
129. Śmiałów. pow. Jarocin, pałac klasycystyczny, 1797. ZIS, 63369. Fot. L. Perz, repr. F. Maćkowiak / 266
130. Domek gotycki w Puławach, po 1800—1809, Arch. Ch. P. Aigner. ZIS, 25894 PL. Fot. E. Kozłowska-Tomczyk / 267
131. Puławy, Świątynia Sybilli, 1798—1809. Arch. Ch. P. Aigner. ZIS, 89338. Fot. E. Kozłowska-Tomczyk / 268
132. P. Michałowski. Pocztylion. Rysunek sepią. MNW. ZIS, 7202 PL. Fot. F. Maćkowiak, L. Perz / 269
133. P. Michałowski, Scena z życia towarzyskiego, 1829. ZIS, 29898 PL. Fot. S. Deptuszewski / 270
134. Adam Mickiewicz w młodym wieku. Portret kredką. Warszawa, Biblioteka Narodowa. ZIS, 10139 B. Fot. J. Jaworski / 272
135. Maurycy Mochnacki. Szytych. ZIS, 4736 PL / 273
136. Przystań na Solcu. Drzeworyt wedle rys. A. Gierymskiego. ZIS, 53199. Fot. J. Mierzecka / 275
137. Dylizans. Rys. H. Pillati. „Kłosa”, 1870, nr 254, s. 284. Fot. A. Skarżyńska / 277
138. Cyprian Kamil Norwid. Autoportret. MNW. ZIS, 51702. Fot. E. Kozłowska-Tomczyk / 279
139. Fryderyk Chopin. Rys. E. Delacroix ok. 1849. Paryż, Luwr, Gabinet des Dessins. ZIS, 34198 PL. Fot. E. Kozłowska-Tomczyk / 280
140. Joachim Lelewel. Litografia francuska. ZIS, 35584 PL. Fot. T. Kaźmierski / 281
141. Generał Józef Dwernicki na czele 2. pułku ułanów. Mal. P. Michałowski przed 1840. MNW. ZIS, 15663 PL. Fot. S. Deptuszewski / 283
142. Most żelazny w Kaliszu. Według fotografii K. Brandla rys. K. Przykorski. „Tygodnik Ilustrowany”, 1866, nr 375, s. 253. Fot. A. Skarżyńska / 286
143. Hala fabryczna. „Kłosa”, 1869, nr 220, s. 161. Fot. A. Skarżyńska / 287
144. Stacja kolejowa we Włocławku. Rys. z fotografii J. Cegliński. „Kłosa”, 1863, nr 174, s. 32. Fot. A. Skarżyńska / 289
145. Aparat telefoniczny. „Kłosa”, 1882, nr 906, s. 300. Fot. A. Skarżyńska / 290
146. Jarmark w małym miasteczku. Kopia obrazu W. Szernera. „Kłosa”, 1880, t. 31, s. 8—9. Fot. A. Skarżyńska / 292

147. Warszawa, dawna resursa ziemiańska przy ul. Krakowskie Przedmieście, 1860—1862. ZIS, 24571. Fot. H. Poddębski / 294
148. Kraków, ul. Barska 24. Wejście do secesyjnej willi, 1909. Arch. R. Bandurski. ZIS, 105564. Fot. T. Kaźmierski / 295
149. Łódź, ul. Jaracza 62. Pałacyk przemysłowca J. Kestenberga, 1902. Arch. F. Chełmiński. ZIS, 105640. Fot. T. Kaźmierski / 296
150. Łódź, ul. Warecka 10/12. Willa neorenesansowa, początek XX w. ZIS, 105643. Fot. T. Kaźmierski / 296
151. Łódź, ul. Sienkiewicza 6. Kamienica secesyjna, 1911. Arch. A. Fuhjelm. ZIS, 105622. Fot. T. Kaźmierski / 297
152. Kalisz, sąd okręgowy, 1820. Arch. S. Szpilkowski. ZIS, 23309. Fot. H. Poddębski / 299
153. Dorożka warszawska. Rys. W. Dmochowski. „Kłosy”, 1869, nr 205, s. 293. Fot. A. Skarżyńska / 300
154. Tramwaj konny w Warszawie. Rys. W. Gerson. „Kłosy”, 1867, nr 88, s. 116. Fot. A. Skarżyńska / 301
155. Wnętrze taniej „garkuchni” przy ul. Freta w Warszawie. Rys. H. Pillati. „Tygodnik Ilustrowany”, 1869, nr 58, s. 61. Fot. A. Skarżyńska / 301
156. Ogrody publiczne w Warszawie. Rys. H. Pillati. „Kłosy”, 1884, t. 39 nr 994, s. 33. Fot. A. Skarżyńska / 303
157. Sikawka przeciwpożarowa. „Kłosy”, 1878, t. 27, nr 700, s. 352. Fot. A. Skarżyńska / 304
158. Wystawa maszyn rolniczych. Rys. M. E. Andriolli. „Kłosy”, 1874, t. 19, s. 232. Fot. A. Skarżyńska / 305
159. Goczałkowice pod Pszczyną na Górnym Śląsku. Chata chłopska, początek XIX w. ZIS, 71995. Fot. M. Kornecki / 308
160. Dębowa Wola, woj. krakowskie. Chata chłopska, początek XIX w. ZIS, 48088. Fot. Kwiczala / 308
161. Prymusowa Wola. Dwór szlachecki, XVIII/XIX w. ZIS, 41096. Fot. M. Moraczewska / 309
162. Dworek szlachecki. Rys. F. K. „Kłosy”, 1865, nr 14, s. 160. Fot. A. Skarżyńska / 309
163. Chłopi krakowscy w karczmie. Rys. E. Gorazdowski wedle obrazu W. Eliasza. „Kłosy”, 1875, nr 439, s. 276. Fot. A. Skarżyńska / 314
164. Sala Giełdy w Banku Polskim. Drzeworyt z pracowni J. Münchheimera. „Kłosy”, 1869, nr 217, s. 116. Fot. A. Skarżyńska / 319
165. Podróżni w wagonach kolejowych I i II klasy. „Kłosy”, 1875, t. XXI, nr 537, s. 252. Fot. A. Skarżyńska / 322
166. Podróżni w wagonach kolejowych III i IV klasy. „Kłosy”, 1875, t. XXI, nr 537, s. 253. Fot. A. Skarżyńska / 323
167. Przy stole bilardowym. Rys. F. Kostrzewski. „Kłosy”, 1866, nr 42, s. 496. Fot. A. Skarżyńska / 326
168. W kuchni przed wigilią. Rys. J. Konopacki. „Kłosy”, 1884, t. XXXIX, nr 1017, s. 412. Fot. A. Skarżyńska / 327
169. Gra w krokieta. Mal. L. Wyczółkowski. MNK. ZIS, 4728 PL / 328
170. Koncert w kawiarni-ogródku w Dolinie Szwajcarskiej w Warszawie. Drzeworyt z pracowni J. Münchheimera. „Kłosy”, 1866, nr 51, s. 572. Fot. A. Skarżyńska / 332
171. Sala balowa. Rys. H. Pillati. „Kłosy”, 1886, t. 43, nr 1107, s. 192. Fot. A. Skarżyńska / 333
172. Na tarasie w Łazienkach. Mal. A. Gieryski, drzeworyt B. Puc i W. Berg. „Tygodnik Powszechny”, 1884, nr 37, s. 585. ZIS, 29349 PL. Fot. W. Mądroshkiewicz / 334
173. Wydawanie bezpłatnych posiłków robotnikom fabryki B. Handke. Rys. F. Kostrzewski. „Kłosy”, 1884, t. 39, nr 1015, s. 377. Fot. A. Skarżyńska / 338
174. Zakład Hydroterapii w Nowym Mieście nad Pilicą. Rys. M. E. Andriolli. „Kłosy”, 1879, t. 28, nr 724, s. 308. Fot. A. Skarżyńska / 339
175. Restauracja-ogródek na Saskiej Kępie w Warszawie. Mal. A. Gieryski. „Tygodnik Powszechny”, 1884, nr 40, s. 633. ZIS, 53201. Fot. J. Mierzecka / 340
176. Zakład gimnastyczny S. Majewskiego w Warszawie. Ryt. K. Krzyżanowski. „Tygodnik Ilustrowany”, 1864, nr 267, s. 409. Fot. A. Skarżyńska / 341

177. Publiczna sala tańca przy ul. Waliców w Warszawie. Drzeworyt I. Zabłocki. „Kłosy”, 1870, t. 8, nr 240, s. 72. Fot. A. Skarżyńska / 342
178. Wyścigi rowerowe w Ogrodzie Krasińskich w Warszawie. Rys. H. Pillati, ryt. F. Szymborski. „Kłosy”, 1869, nr 207, s. 324. Fot. A. Skarżyńska / 343
179. A. Grottger, Pierwsza ofiara. Z cyklu *Warszawa I*. MNW. ZIS, 6958 PL. Fot. T. Kaźmierski, J. Langda / 348
180. A. Grottger, Przejście przez granicę, ok. 1863, MNK. ZIS, 998 PL. Fot. S. Deptuszewski / 349
181. Powstaniec 1863 r. na koniu. Malarz nieznany, własność prywatna. ZIS, 28436 PL. Fot. T. Kaźmierski / 351
182. Józef Ignacy Kraszewski. Dagerotyp, ok. 1850, MNW. ZIS, 11148 PL / 354
183. Eliza Orzeszkowa. Fotografia. ZIS, 3194 PL. Fot. Prac. PIS / 355
184. Aleksander Głowacki (B. Prus). Rys. S. Witkiewicz z fotografii K. Brandla. „Wędrowiec”, nr 12, 7 (19) III 1885. ZIS, 17011 PL. Fot. S. Deptuszewski / 358
185. Henryk Sienkiewicz. Rys. S. Witkiewicz. „Tygodnik Ilustrowany”, nr 255, 19 XI 1887, s. 316. ZIS, 14993 PL. Fot. S. Deptuszewski / 359
186. Władysław Reymont. Mal. M. Muter. Repr. „Wiadomości Literackie”. 1925. ZIS, 11379 PL. Fot. W. Wolny / 360
187. Adam Asnyk z muzą. Mal. J. Malczewski, 1895—1897. MNP. ZIS, 105445. Fot. J. Chodyna / 361
188. Stanisław Wyspiański. Autoportret, 1894. MNW. ZIS, 21839 PL. Fot. W. Wolny / 364
189. S. Wyspiański. Portret dziecka, przed 1907. ZIS, 4968 PL / 365
190. S. Wyspiański, projekt witraża Bóg Ojciec dla kościoła Franciszkanów w Krakowie, 1897—1902. ZIS, 22210 / 366
191. Stefan Żeromski. Rzeźba Z. Trzcińskiej-Kamińskiej. ZIS, 5079. Repr. E. Ciechomska / 367
192. Józef Chełmoński. Rys. L. Wyczółkowski, 1900. ZIS, 23512 PL / 367
193. J. Matejko, Zjazd wiedeński w 1515 r., mal. 1879. MNW. ZIS, 4074. Repr. E. Ciechomska / 369
194. J. Malczewski, Uskrzydłona, 1908. MNP. ZIS, 105486. Fot. J. Chodyna / 370
195. J. Malczewski. Autoportret, ok. 1905. ZIS, 80640. Fot. J. Langda / 371
196. J. Mehoffer, Europa jubilans, 1905. ZIS, 32111 PL. Fot. S. Deptuszewski / 372
197. L. Wyczółkowski, portret własny z rzeźbiarzem Konstantym Laszczką, 1895. MNK. ZIS, 23514 PL. Fot. T. Kaźmierski / 373
198. Widownia w Teatrze Nowym w Warszawie. Rys. H. Pillati. „Kłosy”, 1881, t. 33, nr 846, s. 161. Fot. A. Skarżyńska / 374
199. Helena Modrzejewska jako Barbara Radziwiłłówna w sztuce Felińskiego. Fot. W. Rzewuski 1862—1867. ZIS, 120061. Repr. J. Langda / 375
200. Kataryniarz uliczny. Rys. H. Pillati, „Kłosy”, 1867, nr 85, s. 80 / 376
201. Stacja kolejowa w Ciechocinku. Rys. H. Pillati. „Kłosy”, t. 43, 1866, nr 1107, s. 177. Fot. A. Skarżyńska / 380
202. Łódź, Elektryczne Zakłady Karola Scheiblera, 1910. Arch. A. Frisch. ZIS, 105656. Fot. T. Kaźmierski / 384
203. Łódź, Targowa 46, brama do fabryki Grohmana, 1896. Arch. F. Chełmiński. ZIS, 105654. Fot. T. Kaźmierski / 385
204. Łódź, Przędzalnia firmy A. Dombe, ok. 1914. ZIS, 105655. Fot. T. Kaźmierski / 386
205. Regaty na Wiśle. Rys. J. Konopacki. „Kłosy”, 1884, t. 39, nr 99, s. 33. Fot. A. Skarżyńska / 389
206. W. Gerson, Dzieci wiejskie, 1858. ZIS, 28344 PL. Fot. T. Kaźmierski / 391
207. W. Gerson, Góral wędrujący zimą, 1857. ZIS, 12046 PL. Fot. T. Kaźmierski / 393
208. Projekt pomnika A. Mickiewicza. Rys. J. Matejko, 1885. MNK. ZIS, 11163 PL / 394
209. M. E. Andriolli, Obchód jubileuszowy J. I. Kraszewskiego w Krakowie, 1879. MNW. ZIS, 9865 PL / 395
210. Okładka programu uroczystości w setną rocznicę urodzin Adama Mickiewicza, 1898. Muzeum Hist. M. Warszawy. ZIS, 34302 PL. Fot. Prac. Fot. PAN / 397

211. Żony Lucjana Rydla i Kazimierza Przerwy-Tetmajera w krakowskich strojach ludowych. Zdjęcie z papierów po W. Wojtkiewiczu. ZIS, 20986 PL. Fot. W. Wolny / 401
212. L. Wyczółkowski, Siewca. 1896. Muzeum Górnośląskie w Bytomiu. ZIS, 3363 PL / 404
213. J. Matejko, Stańczyk, 1862. MNW. ZIS, 29279 PL. Fot. E. Kozłowska-Tomczyk / 407
214. J. Fałat, Krajobraz, 1885. MNW. ZIS, 1894. Repr. E. Ciechomska / 409

*Stosowane skróty: IHKM — Archiwum Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN;
 MNK — Muzeum Narodowe w Krakowie; MNP — Muzeum Narodowe w Poznaniu;
 MNW — Muzeum Narodowe w Warszawie; ZIS — Zbiory Instytutu Sztuki.

Spis rzeczy

Wstęp / 5
Początek dziejów / 8
Pierwsi Piastowie / 16
W orbicie wpływów Zachodu / 33
Kultura monarchii stanowej / 54
Nowe społeczeństwo, nowe formy państwa / 75
Zmierzch polskiego średniowiecza / 91
Rzeczpospolita szlachecka / 119
Polskie odrodzenie / 130
Renesansowi mecenasi / 154
Świat Sarmatów / 177
Polski barok / 197
Między Sasami a odnową / 217
Oświecenie nad Wisłą / 233
Z bronią w rękę czy pracą? / 258
U progu nowoczesności / 285
Ludzie XIX stulecia / 312
Obrachunki z klęską / 346
Czas Siłaczek i Judymów / 379
Zakończenie / 403
Przypisy / 412
Spis ilustracji / 428